

Anuari 17

Memòria anual de l'Associació
Cultural Sant Fructuós

"Este sepulcro es el que nos guardaba más grata sorpresa en su interior: contenía el esqueleto de una niña (...); y, a su derecha, la bellísima muñeca de márfil"

(Mn. Joan Serra Vilaró)

Anuari 17

Memòria anual de l'Associació
Cultural Sant Fructuós

Edita // Associació Cultural Sant Frutuós

Disseny // Andrés González Ramos

Impressió // Impremta Torrell

Direcció de la publicació // Imma Teixell Navarro

Col·laboradors // David Baltaretu, Eduard Boada i Aragonès, Joan Gómez Pallarès, Andreu Muñoz Melgar, Andreu Muñoz Virgili, Grup de Joves de l'ACSF, Míriam Ramon Mas, Josep Francesc Roig Pérez

Portada // Foto: Elperfilbueno

Contraportada// Foto: Santiago Grimau Ferré

Dipòsit Legal // T-84-2014

Pàg. 5 Salutació

Joan Gómez Pallarès

Pàg. 7 Presentació

Andreu Muñoz Melgar

Pàg. 9 Memòria d'activitats de l'any 2017

Míriam Ramon Mas

Pàg. 12 La Nina d'Ivori. La història d'un enterrament

Grup de Joves de l'Associació Cultural Sant Fructuós

Pàg. 21 L'exèrcit romà a *Tarraco*, 100 anys després de la *Passio Fructuosi*

Josep Francesc Roig Pérez

Pàg. 26 Els murals de sant Fructuós a Mont-roig del Camp

Eduard Boada i Aragonès

Pàg. 30 Comentaris sobre el projecte de renovació de vestuari i armament per a La Passió de Sant Fructuós 2018

Andreu Muñoz Virgili

Pàg. 34 L'arribada de les reliquies de Sant Fructuós a la parròquia ortodoxa romana de Tarragona

David Baltaretu

Pàg. 36 Sant Fructuós a través dels ulls de Bruno Gallart

Andreu Muñoz Melgar

Pàg. 38 Llistat de socis

Salutació

Joan Gómez Pallarès

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Centre iCERCA a Tarragona

Foto: ICAC

LA NINA ERA D'UNA NENA

Aquest any 2017 en fa 90 que la nina d'ivori va ser descoberta a les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona. Formava part de les restes de la tomba d'una nena petita, de no més de sis anys. No en sabem el nom. Avui recordem i reconeixem la nina, nua i fràgil, en les articulacions que els ulls i les mans de la seva mestressa movien com si fos viva. Perquè la nina era d'una nena que vestia la seva companya de jocs amb robes de fil d'or. La nena va morir, potser, cap al segle III dC, però la seva nina la va sobreviure per explicar-nos (gràcies a l'extraordinària restauració de M. Àngels Jorba del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya) com era la seva companya d'històries i d'aventures; com els seus genolls, colzes, cintura i cap, el seus vestits daurats, es movien al mateix ritme que la imaginació i els llavis de la nena. La nina ens parla de la delicadesa i amor dels regals quotidians, de l'artesanía curosa que la va fer i, sobretot, d'un fet clau: les persones que van haver d'enterrar la nena pensaven que era el que ella més s'estimava i, per això, van voler que les dues reposessin juntes per sempre més. Sabem, pel lloc on va ser enterrada la nina, que els seus pares no

creien que la joguina acompanyés la seva filla en la segona vida que ha de venir després de la mort física. Però pertanyien encara a una civilització que no havia oblidat que, tant com una segona vida, hi havia una segona mort, que era la que proporcionava l'oblit. I van decidir que aquesta segona mort podia superar-se amb allò que la seva nena més estimava. Una nina. Tenien raó, és clar.

La *secunda mors* a Roma s'esquivava amb textos que parlaven dels morts. Aquests textos es llegien en veu alta i quan es pronunciava el nom o les coses que el mort havia fet en vida, se'n perpetuava el record. Fins avui. La nina és la inscripció de la nostra nena. Com ho va ser per a Lèsbia de Guissona (*Iesso*) la làpida que la seva mare Servil·la li va dedicar. Dues nenes que van morir en indrets i en temps no massa allunyats i que, en els detalls, ens parlen del mateix: la delicadesa i amor que els pares van posar en el record de les seves nenes mortes abans d'hora no podrà fer oblidar mai que aquesta mort va capgirar per complet un dels seus principis bàsics, els joves han d'enterrar els vells, mai al revés. Va fer escriure Servil·la per a la seva nena Lèsbia:

*Quid sibi fata uelint bellissima quaeque creari,
edita laetitiae commoda si rapiunt?
Sed quae fatorum legi seruire necesse est,
peruerso lacrimas fundimus officio.
Haec bis sex annos uix bene transierat.
Ille suas lachrimas nondum emiserat omnes
et poterat semper flebilis esse suis.
-Parcite enim uobis tristes sine fine parentes,
parcius et Manes sollicitare meos.
-Ponimus hunc titulum luctus solacia nostri,
qui legit ut dicat sit tibi terra leuis*

“Per què els fats han volgut crear coses tan hermoses, si ens han d’arrabassar després allò que havien fet per a la nostra felicitat?

Però com que cal obeir la llei dels fats, vèssim llàgrimes per un deure que no hauria d’ésser el nostre. Ella amb prou feines no havia arribat a dues vegades sis anys; encara

no havia vessat totes les llàgrimes que duia dins seu i podia, per tant, ésser plorada encara més pels seus. ‘Estalvieu-vos d’estar tristos per sempre més, pares meus, i deixeu d’amoïnar encara més els meus Manes’.

‘Hem posat aquesta inscripció, consol del nostre dolor. Qui ho llegeixi, que digui en veu alta: que la terra et sigui lleugera’.”

La mare de Lèsbia dona veu als pares de la nostra nena de Tàrraco. La inscripció, tant com el fet de deixar la nina a la vora de la petita, és el consol. El detall i la cura amb què va ser feta la inscripció (són dístics elegíacs, parelles de versos per tant, que haurien de sumar dotze, sis parelles de dos, però que l’anònim poeta trenca per deixar coixa la inscripció en onze

versos, que són precisament els anys que la nena Lèsbia va viure...) es devien assemblar molt a la cura amb què els pares de Tàrraco van triar la nina preferida de la seva filla, la van vestir amb roba d’or i la van deixar al costat d’allò que més estimaven. Tots sabien, per raons diferents, que aquest gest no asseguraria una segona vida física. Però també sabien que els asseguraria el record que els vius havien de seguir regalant als morts.

Aquest és, també amb delicada atenció i amor, el gest que cada any feu i renoveu els membres de l’Associació Cultural Sant Fructuós. La vostra fe, la vostra passió, la vostra documentació acurada i estricta, fan que el record de la nena que tenia una nina pervisqui entre nosaltres. Com ho feu amb tants altres gestos que els que vivim i treballem a Tarragona coneixem bé de la vostra realitat quotidiana (representacions, exposicions, maquetes, conferències, encontres). Les troballes arqueològiques, per més impressionants que siguin (i la nina d’ivori ho és!); les inscripcions; els edificis, etc., serien peces buides si vosaltres no els donéssiu la vida, que és l’estudi, l’afany de reconstrucció acurada, el record. La nena que tenia una nina articulada vestida de fils d’or és encara viva perquè vosaltres heu seguit, estrictament al peu de la lletra, allò que els seus pares van demanar a la posteritat: encara que no sabeu com es deia, no us oblideu d’ella. Imagineu com era ella mentre veieu la nina que l’ha sobreviscut. Perquè la nina era ella. I vosaltres us heu convertit, d’una manera col·lectiva i emocionant, en els seus segons pares.

Presentació

Andreu Muñoz Melgar

President de l'Associació Cultural Sant Fructuós

Foto: Rafael López-Monné

Estimades i estimats membres de l'Associació,

Una salutació ben fraterna en la solemnitat dels nostres màrtirs a tots els socis i a altres entitats i comunitats germanes: Associació d'Amics de la Catedral de Tarragona, Gogistes Tarragonins, parròquia de Sant Fructuós de Tarragona, parròquia de Sant Pere i Sant Pau Sescelades (que acull la nostra seu social), parròquia romanesa ortodoxa de Sant Cal·línic i Sant Fructuós i tota la resta de comunitats del món que tenen com a patró els màrtirs de Tarragona.

Tanquem un any ple de vivències i activitats fidels a l'ideari de la nostra associació. També encetem l'any 2018 amb la mateixa il·lusió per projectar, de nou, els nostres objectius sobre la societat. Les aportacions culturals que com a entitat realitzem queden memoritzades, cada any, en el nostre *Anuari*. És així que la publicació es converteix en un instrument de comunicació, formació, divulgació i també en un exercici de transparència de la gestió final dels nostres esforços humans i dels recursos que aporten els nostres socis i altres institucions. Podem estar ben orgullosos d'un resultat que sempre és multiplicador.

Agraeixo de cor, en nom de tota l'associació, a tots els que feu possible l'edició de l'*Anuari*. Aquest any, s'estrena en el servei de la seva coordinació Imma Teixell i que amb l'ajut d'Andrés González i Míriam Ramon han possibilitat la publicació. Les pàgines de l'*Anuari* estan escrites amb estimació i esperit de servei i això val el seu preu en or. Dono les gràcies a l'amic, Dr. Joan Gómez Pallarès, director de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que obre l'anuari

amb la seva salutació. Com ja ens té acostumats el Dr. Gómez Pallarès ens brinda un escrit culte i sobretot molt emotiu i estimulante per a la nostra entitat. Agrair també la generositat dels amics Eduard Boada, Andreu Muñoz Virgili i Grup de Joves de l'ACSF, Míriam Ramon, Josep F. Roig, Joan Gómez, David Baltaretu, Santi Grimau, Ana Ibañez, Miquel Morcillo i Miquel Sanchis, autors dels articles i fotografies de la revista.

Tenim davant nostre un any ple de reptes i en el nostre record el desè aniversari de la celebració de l'Any Jubilar, dedicat als nostres màrtirs. L'activitat la iniciarem el 21 de gener amb la representació de *La Passió de Sant Fructuós* en el mateix dia, hora i espai que es van produir els fets martirials, 1759 anys després. Continuarem amb la proposta de reeditar el llibre *La Tàrraco dels primers cristians* de cara a la primavera. Continuarem amb les activitats ordinàries de formació i pel mes d'octubre proposarem una sortida per conèixer la València (*Valentia*) dels primers cristians, on va esdevenir el martiri de sant Vicenç, víctima de la persecució de l'emperador Dioclecià, l'any 304. Coneixerem, entre altres coses, el jaciment arqueològic de La Almoina on es conserva l'absis d'una església datada a finals del segle VI, construïda al mateix lloc on sant Vicenç va patir martiri.

Dels dies 21 al 24 de novembre Tarragona serà seu de la VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El tema del congrés és *El cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives*. Especialistes de tota la

Península Ibèrica i de l'àmbit internacional participaran en aquesta trobada científica que ajudarà a posar en valor el patrimoni paleocristià de la nostra ciutat. La nostra associació col·laborarà amb l'organització d'aquest congrés amb la representació *In coemeterio* a la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona. Finalment, proposarem a l'Ajuntament de Tarragona reeditar, al Passeig Arqueològic, la representació d'*Anno Domini. Una recreació del primer Nadal* pel 15 i 16 de desembre de 2018.

Desitjo que l'esperit de germanor i de servei que tant ens caracteritza com a associació continuï ben viu entre nosaltres per continuar oferint a la societat el millor de nosaltres. És gràcies a grups i a iniciatives com les nostres que podem construir societats més humanes i formades. No subestimem les aportacions que una entitat com la nostra pot fer si, amb generositat, sabem sumar sinergies. La nostra forma de ser, inspirada en l'humanisme cristià, ens fa ser més autèntics i constitueix un exemple per a les generacions més joves. A l'Associació tenim la sort de comptar amb un planter esplèndid que és el nostre grup de joves. Algunes responsabilitats i iniciatives ja les porten directament ells i això és un motiu de joia. Ells mateixos s'organitzen i realitzen activitats enca-

minades a estimular la seva convivència i formació. També amb l'objectiu de capacitar-se per portar, en un futur, l'entitat.

Així, progressivament, anem creant relleus en les responsabilitats operatives de la nostra institució amb l'objectiu que l'associació s'enforteixi i continuï la seva tasca de forma natural, contínua, sense discontinuïtats ni traumes. En un any esperem una transformació important de la junta i tots haurem d'ajudar a que aquest pas sigui possible i efectiu. Les activitats que s'han anat realitzant i les que es desenvoluparan també seran el millor camp d'entrenament per a les persones que assumiran de manera més directa el govern de la institució.

Moltes gràcies per la confiança que dipositeu sempre en la Junta de l'Associació i per mostrar-vos tan actius i voluntariosos quan les circumstàncies ho requereixen. El poeta Antonio Machado indica que hi ha dues classes de persones: les que viuen parlant de les virtuts i les que es limiten a tenir-les. Veient com actueu molts de vosaltres puc assegurar que sou d'aquest segon tipus de persones. Desitjo, doncs, que les vostres virtuts guiïn tot allò que fem en favor dels altres.

Memòria d'activitats de l'any 2017

Míriam Ramon Mas

Secretària ACSF

21 de gener de 2017: Diada de Sant Fructuós Sant Auguri i Sant Eulogi

Dissabte 21 de gener, com cada any l'ACSF es va encarregar d'organitzar a l'amfiteatre de Tarragona la pregària i la lectura de la *Passio Fructuosi*. La celebració va ser presidida per Mn. Joan Magí, ja que el Sr. Arquebisbe, Mons. Jaume Pujol, no va poder ser-hi present. Juntament amb Mn. Magí van llegir les actes els socis de l'ACSF Laura Carreto i Jordi Folch i els diques Mn. Miquel Marimon i Mn. Estanis Figuerola. A l'acabar l'ACSF es va assistir a la Missa Pontifical de Sant Fructuós, a la Catedral de Tarragona. A la tarda, a les 18.30 h, al Col·legi Sant Domènec de Guzmán (Dominiques) va tenir lloc la presentació per a tots els socis, de l'audiovisual i fotografies d'*Anno Domini. Una recreació del primer Nadal de la història*. A continuació va tenir lloc la XVIIa Assemblea anual de socis i la presentació dels nous cascs dels soldats a càrrec d'Andreu Muñoz Virgili. Seguidament es va assistir al sopar de germanor, on es va retre homenat-

ge al soci Andrés González Ramos per la seva tasca tècnica durant més de 20 anys dins l'Associació. Per acabar els també socis Josefina Folch i Josep M. Brull, campions d'Espanya de ball de saló, van fer-nos una gran exhibició que va comptar amb l'ovació de tots els presents.

16 d'abril de 2017: Emissió a TV3 d'*El lloc dels fets*

TV3 va emetre el capítol *La foguera de les deïtats* de la sèrie documental *El lloc dels fets*. Aquest es va rodar l'any passat a Tarragona i va comptar amb la participació de molts membres de l'ACSF i l'explicació tècnica del president de l'ACSF i director del Museu Bíblic Tarraconense, Andreu Muñoz Melgar.

17 de maig de 2017: Presentació del llibre i audiovisual *Anno Domini*

En el marc de les activitats de Tarraco Viva, el dia 17 de maig a les 19.30 h, a la sala d'actes dels Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalu-

Fotos: Miquel Sanchís

Fotos: Mitjans Comunicació Social (AT)

nya a Tarragona, va tenir lloc la presentació del llibre *Anno Domini. Una recreació del primer Nadal de la Història*. En una acció conjunta, el Museu Bíblic Tarraconense i l'Associació Cultural Sant Fructuós han immortalitzat en aquesta edició la recreació històrica d'un pessebre vivent diferent que ambdues entitats van desenvolupar el mes de desembre de 2016 a les Muralles de Tarragona-Passeig arqueològic. L'acte, amb una sala plena de gom a gom, amb més d'una vuitantena de persones, va ser conduït pel director del Museu Bíblic Tarraconense i president de l'Associació Cultural Sant Fructuós Sr. Andreu Muñoz Melgar, el qual va donar la paraula al presentador del llibre, Sr. Jordi Agràs Estalella, director dels Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Seguidament el Sr. Arquebisbe de Tarragona Mons. Jaume Pujol Balcells, va cloure l'acte i va agrair la tasca que les dues entitats duen a terme per transferir aquest ric patrimoni a la ciutat.

19 i 20 de maig de 2017: *La Nina d'Ivori: història d'un enterrament*

Divendres 19 i dissabte 20 de maig en el marc de la Nit dels Museus i el festival Tarraco Viva l'ACSF va dur a terme a la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona

la representació de *La Nina d'Ivori: història d'un enterrament*. L'activitat, coorganitzada amb el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, va constar d'una recreació històrica a través dels espais del jaciment i visita comentada a càrrec d'Andreu Muñoz Virgili el qual anava explicant la història d'aquesta peça i les curiositats que l'envolten. La representació es va dur a terme durant els dos dies amb passis en català i castellà a les 20.30 h i 22.00 h amb uns 400 espectadors. Cal destacar l'actuació de Paula Muñoz Filgueras, que a la seva curta edat, va fer el paper de la nena propietària de la Nina d'Ivori. Amb la Paula ja assegurem una cantera de futurs actors dins l'Associació. Enhorabona!

27 de juliol de 2017: Sopar d'estiu de l'ACSF

El passat 27 de juliol a les 20.30 hores, al pati del Col·legi Sant Domènec de Guzman (Dominiques), va tenir lloc el sopar d'estiu de l'ACSF. En un ambient distès i de germanor, un nombrós grup de socis van assistir a aquest tradicional sopar. Durant la nit es van projectar les fotografies de la representació de *La Nina d'Ivori: història d'un enterrament* i posteriorment hi va haver un ball per tots aquells que van voler participar.

Fotos: Elperfilbueno

28 d'octubre de 2017: Sortida a Fraga

Dins dels objectius de l'ACSF hi ha el de fomentar la formació i convivència entre tots els socis. En aquest sentit el passat 28 d'octubre es va donar continuïtat a les sortides culturals dedicades a conèixer el cristianisme primitiu a Catalunya i que l'any passat ja vam iniciar amb la visita del conjunt monumental de Terrassa. Aquest any un grup de socis de l'Associació es va desplaçar a Fraga on es va visitar el jaciment romà de vil·la *Fortunatus*, una vil·la romana situada a la vora del riu Cinca, al costat de la via romana que unia *Ilerda* (Lleida) i *Caesaraugusta* (Saragossa). La vil·la original es va edificar a finals del segle I dC, però el conjunt arquitectònic que es conserva està datat al segle IV dC. Abandonada al segle V, la seva estructura va ser aprofitada un segle després per a la construcció d'una basílica paleocristiana. A més d'aquesta vil·la, es va visitar el castell de Fraga i després de dinar, el qual va tenir lloc a l'Hotel Casanova, vam visitar al poble de Seròs, El Bovalar, un jaciment arqueològic d'època visigòtica, declarat bé cultural d'interès nacional com a monument històric i arqueològic. Conserva una vil·la, amb una basílica, baptisteri i una necròpolis. Abans

de marxar d'El Bovalar cap a Tarragona, Mn. Joan Magí va fer una emotiva pregària dins l'espai basilical.

Novembre-desembre de 2017: La Passió de Sant Fructuós

El proper 21 de gener de 2018, Sant Fructuós caurà en diumenge. És per aquest motiu que s'està preparant tota la infraestructura per poder representar *La Passió de Sant Fructuós* a les 11 del matí a l'amfiteatre. Durant aquests mesos de novembre i desembre s'estan duent a terme diverses reunions i assaigs dels personatges que tenen paper parlat a l'obra.

28 de desembre de 2017: Presentació oberta de l'Anuari 2017 a responsables de comunitats cristianes de Catalunya en el context de la promoció de *La Ruta dels Primers Cristians de Tàrraco* i la representació de *La Passió de Sant Fructuós* de l'any 2018.

Durant tot l'any: S'han fet diverses reunions de Junta Directiva de l'ACSF. Per altra banda, s'ha estat treballant en la renovació del vestuari i l'armament adaptant-lo al context històric en el qual s'emmarquen els nostres projectes.

La Nina d'Ivori. La història d'un enterrament

Grup de Joves de l'Associació Cultural Sant Fructuós

L'EXPERIÈNCIA

El passat mes de maig, amb motiu del festival anual de Tarraco Viva, l'Associació Cultural Sant Fructuós va representar *La Nina d'Ivori. La història d'un enterrament*. Sota aquest títol s'emmarca la recreació de tot el recorregut que va fer aquesta emblemàtica joguina i la seva propietària des de la Tàrraco del s. IV dC fins als nostres dies. I com a través d'aquest periple es pot entendre un enterrament cristià en època tardoromana.

Guiats pels valors i els objectius de la nostra entitat, els joves de l'Associació, juntament amb la resta d'associats, ens vam decidir a idear i donar vida a aquest projecte amb la col·laboració del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Les nostres motivacions principals han estat, per una banda, el voler reivindicar el lloc que es mereix ocupar la Necròpolis Paleo-cristiana dins del nostre patrimoni.

D'altra banda, dins el festival de Tarraco Viva, trobàvem a faltar un accent en el patrimoni i en la història local així com una manca d'activitats centrades en el període de l'antiguitat tardana i el cristianisme dels primers segles. Temes que considerem ineludibles per explicar i entendre la nostra civilització.

Ens trobàvem també davant d'una peça emblemàtica com és la Nina d'Ivori. Aquest objecte en si mateix representa una icona per tots els tarragonins. Paradoxalment però, tot i ser una de les peces arqueològiques més conegudes, la seva història i recorregut són ben desconeguts. És per això que l'espectador va poder presenciar des del moment en què la Nina és entregada a la seva propietària en el s. IV dC, fins a la seva descoberta a principis del s. XX.

Us convidem a reviure aquesta experiència a través del seu guió. També volem donar-vos les gràcies per fer-ho possible. Tots plegats, un cop més, hem aconseguit omplir de vida i de sentit un dels jaciments més rics a escala arqueològica i artística de tota la Península Ibèrica. Un jaciment moltes vegades oblidat per les mateixes administracions i en conseqüència desconegut per la ciutadania. Davant d'aquest escenari hem de seguir treballant per encaminar-nos en noves iniciatives que mantinguin viva l'essència i el valor del nostre patrimoni. Motivats per un públic que ens va respondre amb un ple absolut en tots els passis, estem decidits a que aquest projecte no quedi sols en la memòria sinó damunt la taula per millorar-lo i seguir duent-lo a terme.

EL GUIÓ

Entrada

[Els grups entren per la porta d'habitual entrada al jaciment, on estan situades les persones encarregades del control d'accés. El públic comença a entrar a les 20:15 h i a les 21:45 h respectivament. Els guies del grup esperen a la gent que vagi entrant al final de la rampa d'accés al monument per a conformar el grup i conduir-los cap al lloc d'inici de l'activitat.]

Presentació

NARRADOR

En nom de l'Associació Cultural Sant Fructuós i el Museu Nacional Arqueològic us donem la benvinguda al que considerem casa nostra. La Necròpolis paleocristiana del Francolí.

La nostra Necròpolis ha aportat a Tarragona i a la història, un gran nombre de peces que suposen un veritable tresor pel nostre patrimoni. Sarcòfags, aixovars i mosaics ens ajuden a entendre com enterraven els nostres avantpassats.

Aquest indret en el qual vostès ara mateix es troben, ha anat transformant-se al llarg del temps. En època tardorepublicana, aquest espai estava destinat a l'explotació agrícola. Més endavant, en l'alt imperi, aquesta zona, davant l'expansió de la ciutat, es converteix en una zona suburbana. De fet ens trobem al costat d'una via (l'actual Ramon i Cajal) que comunicava la Via Augusta amb el Port. Mostra de l'esmentada expansió són les estructures, que més endavant els mostrarem i que es troben al final del jaciment. És en el s. III, quan aquest lloc, esdevé pròpiament una àrea cementirial. En el s. IV, s'erigeix una gran basílica en honor als màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi. Fins ben entrada l'època visigòtica aquest cementiri continuarà en actiu. Amb motiu de la construcció de la fàbrica de tabacs a mitjans dels anys vint i principis dels trenta del s. XX, la Necròpolis comença a ser descoberta, en gran part, gràcies a Mn. Joan Serra i Vilaró.

Perquè s'ubiquin i entenguin d'una manera global aquest jaciment, els convido a mirar el següent vídeo.

[Es projecta el fragment de l'audiovisual de La Ruta dels primers cristians de Tàrraco que explica la Necròpolis.]

NARRADOR

Com han pogut veure aquest és un jaciment que ha regalat a Tarragona i a la història un gran i valuós patrimoni. Però avui volem fixar la mirada en una petita figura. Una figura que ens ajudarà a comprendre el funcionament d'una necròpolis i com era un enterrament cristià en època tardoromana.

La Nina d'Ivori és una petita figura feta amb ivori, que data entorn al segle IV. En gran part, ha pogut ser datada, gràcies al tipus de pentinat del qual li va dotar l'artesà (propi de l'època esmentada). Aquest tipus de joguina era comuna entre els infants de famílies ben assentades. Les nines romanes podien estar fabricades de fusta, cera, ivori, com és el cas, i es vestien amb petites túniques.

Aquesta figureta va ser trobada per Serra i Vilaró a finals dels anys vint, juntament amb el cadàver d'una nena que tenia entre cinc i sis anys. Aquesta nina es trobava vestida amb una túnica guarnida amb rivets de fil daurat. Nosaltres, a partir d'aquesta troballa i d'altres exemples d'enterraments infantils de la mateixa època, hem reconstruït com podria anar vestida aquella nena que un dia va obtenir aquest meravellós regal.

La nina i la seva propietària van ser trobades en un sarcòfag reaprofitat als peus de la basílica que han pogut veure en el vídeo. Per aquest fet i en el context històric en el qual s'emmarca, suposem que l'enterrament era cristià. El sarcòfag estaria recobert de calç i estuc blanc en el moment en què la nena fou enterrada. Però a sota d'aquest estuc, s'amagava una inscripció que ens descobreix el seu primer propietari i que ha arribat fins als nostres dies.

El sarcòfag va pertànyer a un altre nen, en aquest cas pagà. No oblidem que malgrat que en el s. IV el cristianisme s'està consolidant com la principal religió, els vestigis del paganisme encara són molt presents.

Aquesta nina, com dèiem, restarà enterrada fins a l'any 1927. Quan Mn. Joan Serra i Vilaró trobarà aquest sarcòfag amb la nena i la nina en el seu interior. Però no arriba a ell en l'estat en què nosaltres la podem contemplar en l'actualitat. La troba a trossos, en un estat bastant lamentable i la munten com poden perquè com més la tocaven més es desintegrava. Serra i Vilaró ho va escriure així en les seves

memòries: “Este sepulcro es el que nos guardava la más grata de las sorpresas. Una niña de unos cinco o seis años y a su derecha, una bellísima muñeca de marfil”. Continua i diu: “Se nos descompuso en numerosas lajas que nos dieron ímprobo trabajo para pegarlas”.

Però la història de la Nina d'Ivori no s'acaba aquí. La figura restarà a Tarragona fins a la Guerra Civil abans que les tropes nacionals entrin a Tarragona, moment que la joguina es trasllada a un lloc incert. Finalment la peça acabarà extraviant-se. La petita joguina que es dona per perduda, apareix durant la Segona Guerra Mundial a París, concretament al Museu de Louvre. I tot i que apareix desmuntada, conserva tots els seus components. França retornarà la petita figura a Madrid al Museu Nacional Arqueològic. Aquí es guardarà fins que serà retornada al seu lloc d'origen Tarragona on es quedarà definitivament.

A continuació els convidem a viatjar en el temps, però no en l'espai, per descobrir la que hauria pogut ser la història de la nostra protagonista i de com va arribar fins aquí.

Escena I (Domus)

NARRADOR

Ens trobem en un moment indeterminat de la Tàrraco del segle quart. En aquest moment Roma està sortint amb molts esforços d'una època de crisis i de guerra.

[La família és a casa i la nena corre i juga amb la criada. El pare és a l'escriptori i la mare és al seu costat observant. Entren els familiars. Els pares els van a rebre. Les criades guarden a la nena. Mentre conversen pares i familiars. La mare fa un senyal a la nena que vagi amb els adults. Els familiars li entreguen la nena a la nena i aquesta els hi ensenya als pares com un trofeu. Els pares li fan un senyal a la nena perquè agraeixi el present als familiars. Aquesta els hi fa un petó i una abraçada a cadascun.]

NARRADOR

Donat el gran cost que suposava adquirir un producte com la nina en qüestió, suposem que es tractava d'una família benestant. Per assenyalar i remarcar aquest fet hem representat al pare de família com un militar i a la seva dona com la típica *domina* romana. Aquestes famílies, com poden veure, disposaven de criades o dides que s'encarregaven de cuidar i educar als fills en els seus primers anys de vida.

[La nena està jugant. Un cop ha jugat uns moments amb la nina es posa a tossir i els pares l'estiren al llit. La mare li diu a la criada que vagi a buscar al metge. La criada marxa corrents i entra el narrador.]

NARRADOR

Com poden veure doncs, la infància dels nens i nenes en famílies d'un estament social elevat era plàcida. Tenien accés a metges, bona alimentació i una educació completa, sobretot en el cas dels homes. Però ni les classes més benestants es podien escapar del que és incurable.

[La criada arriba amb el metge. El metge saluda al pare i aquest li explica amb preocupació el que li ha passat a la nena. Tot seguit el condueix cap al llit on descansa la nena i una criada li mulla el front. El metge l'examina. Mentre examina a la nena els pares observen l'acció amb preocupació. Finalitzat l'examen mèdic, el metge mira els pares i els hi fa que no amb el cap. Aquests s'abracen i ploren.]

NARRADOR

Pel context i l'època de la tomba de la propietària de la nina, creiem que es tractava d'una sepultura cristiana. En el cas d'un cristià, en els moments finals de la seva vida es resava una pregària anomenada *comendatio animae* que expressava la solidaritat fraterna dels familiars cap al difunt i unia la seva mort amb la de Crist. Aquest tipus de pregària apel·lava a l'obra salvífica de Déu al llarg de tota la història de la salvació, en la qual s'incloïa al mateix difunt.

[Entren familiars. Entra sacerdot i procedeix a la comendatio animae.]

NARRADOR

Un cop la persona havia expirat es procedia a la *conclamatio*, que simplement es tractava de repetir tres cops el nom del difunt per assegurar la seva defunció.

[Es procedeix a la conclamatio per part del sacerdot.]

NARRADOR

Un cop assegurat el seu decés, se li tancaven els ulls i la boca i els operaris fúnebres perfumaven i vestien el fèretre d'acord amb la seva dignitat i estatus social. Fet això el difunt era coronat amb flors, era vetllat i se li realitzaven pregàries així com honors tradicionals com era l'encesa de llànties o la crema d'encens.

[La mare s'acosta i li tanca els ulls i la boca. Els operaris fúnebres renten el cos i tapen completament a la nena amb un llençol blanc. El pare diposita la nena a sobre del pit de la nena.]

NARRADOR

L'enterrament s'acostumava a realitzar al mateix dia o l'endemà si la mort sobrevenia al capvespre. En el cas que hi hagués familiars de fora que haguessin d'assistir a la cerimònia, aquesta es podia posposar algun dia més. Entre tant, es vetllava al cadàver i se li entonaven salms i oracions que preferentment havien de ser realitzades per un sacerdot.

[Entren els familiars i donen el condol als pares. Un cop tothom s'ha saludat envolten la nena i el sacerdot inicia la pregària. Finalitzada la pregària, la nena en una llitera i tota la comitiva marxen.]

NARRADOR

Finalitzada aquesta cerimònia el cadàver era conduït al lloc definitiu de l'enterrament on ara ens dirigirem.

Escena II (El jaciment)

[El públic s'aixeca i acompanya al guia fins al jaciment on hi ha la mensa i els epitafis. Un guia es situarà al davant i l'altre al darrere del grup. Un cop tot el grup estigui situat, el narrador des de l'altra passarel·la explica el jaciment.]

NARRADOR

Si s'aturen un moment en aquest espai, podran contemplar les diferents tipologies de tombes que empraven els romans d'acord amb les seves possibilitats. Podem veure des de les senzilles sepultures amb àmfores o teules fins a una *mensa* en forma de sigma o omega construïda per celebrar banquets en el lloc de la sepultura. Tenim molt pocs exemples d'aquestes estructures en la península Ibèrica. Aquesta *mensa* doncs, es converteix en un valuós element d'aquest complex.

[Finalitzada l'explicació del narrador, el públic es dirigeix cap a la via per poder veure la depositio.]

Escena III (Via/Sarcòfag)

NARRADOR

En arribar al lloc de la sepultura la família s'acomia-dava del difunt amb un petó i se li dirigien aclama-

cions. El cos, amb el seu aixovar, es dipositava dins el sarcòfag. És poc comú trobar enterraments amb aixovar funerari (de les aproximadament tres mil sepultures que trobem en aquesta Necròpolis, només setanta tenien aixovar). Després d'això, es tapava el sarcòfag i se segellava. En el cas de les persones amb més estatus es recitava un *elogium*, pregària que anomenava les virtuts del difunt en vida. Segurament, en el cas d'aquesta nena, no es va recitar pròpiament aquest *elogium*, però sí que segurament s'adreçarien algunes paraules. També era comú que les famílies benestants enterressin els seus familiars en rics mausoleus o criptes en les quals es podia arribar a celebrar l'eucaristia després de la inhumació.

[En el moment que el públic està a punt d'arribar, la processó avança cantant molt a poc a poc fins a arribar a l'altura del sarcòfag. Sacerdot, diaca, pares, els dos familiars i els operaris s'ubiquen a prop del sarcòfag. Operaris agafen el cistell amb la calç i dipositen el cadàver en el sarcòfag. Acabades aquestes accions, els operaris s'aparten un metre i mig del sarcòfag i la mare diposita la nena. Un cop finalitzada la depositio, l'escena es congela. El públic marxa fins a la rampa de sortida on s'aturaran per veure l'última escena de Serra i Vilaró.]

Escena IV (Serra i Vilaró)

NARRADOR

Ens trobem a l'any 1927. En aquest moment Joan Serra i Vilaró i els seus col·laboradors es troben treballant en les excavacions de la Necròpolis. Com hem esmentat abans la Nina passarà una sèrie de vicissituds que la portaran a emprendre una llarga odissea en què es va estar a punt de perdre per sempre. Però el destí ha volgut que, malgrat que el temps i les dificultats, aquesta joguina torni al costat de la seva propietària a la qual acompanyarà en l'eternitat igual que la va acompanyar durant la vida.

Els hi agraïm que hagin viscut amb nosaltres aquesta inoblidable experiència i els animem a tornar, però sobretot a estimar aquesta magnífica Necròpolis, que com poden veure, és plena de vida.

[Finalitzada la representació amb aquesta última escena el públic és conduït pels guies fins al museu i des d'aquí marxen passant pel control de sortida al carrer Ramon i Cajal.]

Fotos: Elperfilbueno

L'exèrcit romà a Tàrraco, 100 anys després de la *Passio Fructuosi*

Josep Francesc Roig Pérez

Septimani Seniores

Tàrraco al segle IV

Amb les dades actuals, Tàrraco en el segle IV dC, fou una ciutat immersa en una greu crisi econòmica i social. Una decadència que té origen en el segle anterior i que es veurà incrementada en aquest, arran de les reformes administratives de Dioclecià que comportà, entre altres coses, que la *Tarraconensis* perdés més de la meitat del seu territori i que *Emerita Augusta* esdevingués capital de la *diocesis Hispaniarum*.

Aquesta pèrdua de pes i control polític, fiscal i administratiu de l'antiga capital alt imperial comportà una evident disminució en els recursos econòmics, a més de la desaparició de l'evergetisme municipal, tant necessaris per al manteniment dels equipaments urbanístics i de la qualitat urbana.

Pel que fa a l'arqueologia, aquesta ha evidenciat construccions que s'edifiquen en aquest període, com ara la *Porticus Iuliae* [*basilicae*] (Alföldy 1975, RIT 91), les *Thermae Montanae* per ordre del *praeses* eqüestre, a l'actual carrer de Sant Miquel (Macias 2004) i diferents àmbits al barri portuari. Altres intervencions, en canvi, contradiuen aquesta realitat, ja que han evidenciat en diferents punts de l'àrea residencial intramurs, àrees d'enterrament i inutilitzacions –per falta de manteniment– de la xarxa de clavegueram, a més d'un gran incendi a la zona del fòrum de la colònia (Serra i Vilaró 1932).

Com veiem, ens trobem davant una ciutat en crisi on el port és l'única infraestructura que manté encara la seva importància, tal i com evidencia el gran volum de recipients ceràmics que arriben a la ciutat provinents de totes les parts del Mediterrani (Macias 1999; Remolà 2000).

A nivell religiós cal apuntar el fet que el segle IV serà per al cristianisme un període de pau i prosperitat,

Figura 1. Soldat amb túnica decorada amb clavi i orbiculus. Al coll un focale i un torques (de tradició germànica), i al cap un pilleus pannonicus. A la seva dreta un vexillum de temàtica cristiana. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

on cada cop anirà ocupant un lloc predominant dins de les noves relacions socials i polítiques de la ciutat.

L'exèrcit del segle IV

En les següents línies no pretenem fer una gran estudi sobre l'exèrcit romà del segle IV (ja que no és la finalitat d'aquest treball), sinó que tan sols exposarem a grans trets les principals característiques d'un soldat d'aquesta centúria.

L'emperador Constantí (272-337) va dividir l'exèrcit en dos tipus: *limitanei* (tropes frontereres) i *comitatenses* (tropes mòbils). Els primers es situaven de forma fixa a les fronteres, s'agrupaven en exèrcits i s'encarregaven del control d'una o més províncies sota el comandament d'un *dux* o d'un *praepositi limitis*, supervisat per un comes a la zona d'Àfrica. Per contra els *comitatenses*, com ja hem dit, eren mòbils

i excepte quan estaven de campanya podien allotjar-se prop de les ciutats, amb tota la problemàtica que això podia comportar. El control d'aquestes tropes *comitatenses* era responsabilitat de l'emperador qui alhora delegava el seu comandament al *magister peditum*, que podia controlar entre 500 i 1000 homes d'infanteria, i el *magister equitum*, responsable d'unes 500 unitats de cavalleria (Connolly 2016, 259-261).

Gràcies a un document datat a inicis del segle V dC, la *Notitia Dignitatum*, sabem que a *Hispania* i sota l'autoritat del *magister militum praesentalis a parte peditum*, un *praefectus legionis* comandava la *legio VII gemina* i cinc *tribuni* eren els responsables de les seves respectives cohortis: *cohors Lucensis*, *cohors I Gallica*, *cohors II Flavia Pacatiana*, *cohors Celtiberiae* i *cohors II Gallica*. Sota el comandament d'un *vir spectabilis comes*, també hi havia onze auxilia palatina i cinc *legiones comitatenses* (Aurrecoechea 2009, 482).

En aquest exèrcit també hi tenien cabuda soldats no romans, reclutats entre els presoners de guerra, i que passaven a formar part dels *auxilia* o les *alae*.

De forma associada, trobem els *foederati*, grans contingents de tropes bàrbares lluitant amb armes pròpies a canvi de diners, menjar o terres. Molts d'ells convertits a l'arrianisme, regint-se per lleis pròpies i sota l'autoritat directa dels seus cabdills.

Pel que fa a l'equipament bàsic d'un soldat del segle IV, aquest era subministrat per l'estat, com també el

Figura 2. Soldat amb túnica decorada amb *clavi*. Al cap, de nou, un *pilleus pannonicus*, mentre que les cames estan protegides amb benes de llana de color verd i els peus calçats amb *calcei*. Duu a les mans dos *angons* de tradició germànica. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

menjar i el salari o *stipendium* que s'abonava en monedes de bronze. També podien rebre regals –sobre tot els oficials– en dates assenyalades, com ara l'entronització d'un nou emperador o la victòria en una batalla. El servei militar durava entre 20 i 25 anys. Un cop els soldats es retiraven rebien una pensió i gaudien de certs privilegis fiscals.

L'equipament

Amb l'excepció de petites troballes molt puntuals (Roig 2014, 333-335, fig. 3, núm. 6 i 7) no es coneixen –o no s'han publicat– objectes clarament associats al món militar i d'aquest període concret a Tàrraco, fet pel qual el nostre soldat de mitjans segle IV presentarà la indumentària bàsica d'un legionari de campanya destinat en una zona de conflicte

- La túnica era de màniga llarga i gairebé sempre profusament decorades amb brodats amb forma de tires (*clavi*) i circulars (*orbiculi*) (fig. 1, 4 i 7).
- Els pantalons o *braccae* eren d'allò més habitual. Fins i tot s'han documentat exemplars que incorporen el mitjó, tot formant una sola peça, i coneguts amb el nom de pantalons Thorsberg, arran d'una troballa en aquesta zona pantanosa de Noruega.

Figura 3. Soldat amb túnica decorada amb *clavi* en forma de greca. Al coll un *focale* que el protegeix de possibles talls o rascades provocades per la *lorica hamata*. Al cap, l'omnipresent casc tipus Intercisa. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

Figura 4. Oficial amb túnica decorada amb *orbiculi*. A sobre, un *subarmalis* amb *pteruges* de color vermell, i sobre aquest, una *lorica hamata* de màniga curta. Al cap, un tipus d'Intercisa amb cresta i refinament decorat. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

- També eren habituals els mitjons o *udones* de colors molt vius.
- Per protegir-se les cames els soldats se les embenaven fins a l'alçada del genoll. També podien portar *grebes* metàl·liques, sobretot els soldats de les primeres files de la formació (fig. 2, 7 i 8).
- Pel que fa al calçat s'adopten de forma exclusiva sabates o botes totalment tancades. En destaquen els *calcei* i les *carbatinae* (fig. 2 i 8).
- La capa militar o *sagum* continua utilitzant-se. En alguns casos adoptant brodats com els de les túniques (fig. 5 i 8).
- També es posa de moda l'ús del *pilleus pannonicus*, de forma cilíndrica i elaborats en pell o teixit. Anomenats així per la seva lloc d'origen, la Panònia (fig. 1 i 2).
- S'adopta el cinturó d'estil germànic, ample i reforçat amb aplics de bronze de diferents tipologies (fig. 6 i 7). L'administració militar manté el control tant pel que fa al seu accés com a la seva aparença física (Aurrecoechea 2009, 483).
- En ocasions els cinturons incorporaven anelles per penjar-hi petites bosses de pell o ganivets. Un ganivet molt característic d'aquest període (també per

a ús civil) és el tipus Simancas, d'origen hispànic, i que es caracteritza per una curvatura molt marcada a la base de la fulla (fig. 6 i 7).

- Per protegir el cos hi havia dos tipus bàsics de cotes. La *lorica squamata*, de petites plaques de metall cosides sobre una base de cuir, simulant escates de peix (fig. 7), i la *loricae hamatae* –d'ús més generalitzat–, feta d'anelles reblonades entre sí, tant de màniga llarg com de màniga curta (fig. 3, 4, 6 i 8). A sota de les cotes, i per esmorteir els cops, també s'usava una peça de roba encoixinada, el *thoracomachus* o *subarmalis* (fig. 4, 6 i 7).
- S'usen uns cascs totalment nous, fabricats en sèrie, i del tipus Intercisa (nom que rep del jaciment arqueològic hongarès on foren exhumats per primer cop). Eren de ferro i compostos per dues plaques rematades entre si al llarg de la cresta. El clatell i les galteres estaven protegides per una placa metàl·lica que s'unia al casc per un cosit al forro interior (fig. 3 i 4). Existien altres tipus de casc, tots amb nasal, i fets a partir de peces de ferro reblonades entre si (fig. 5 i 8). Alguns d'ells estaven extremadament decorats amb incrustacions de pedres semiprecioses, fet que fa que s'hagin relacionat amb cascs per a oficials d'alta graduació i no per al combat.
- L'*spatha*, era l'arma ofensiva per excel·lència, i podia tenir una fulla entre els 70,5 i els 85 cm de llarg i entorn els 5,2 cm d'amplada. Un baldric, sovint decorat amb aplics de bronze, la sostenia (fig. 7).

Figura 5. *Draconarius*, suboficial amb casc proveït de nasal, galteres molt grans que inclouen la protecció de les orelles i ricament decorat amb incisions de temàtica geomètrica, trobat a Deume (Holanda). Un *focale* de color vermell que li protegeix el clatell i un *sagum* a sobre de les espatlles, lligat amb una fíbula del tipus omega. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

- L'*scutum* és totalment circular o el·líptic, pla o lleugerament bombat. I molt decorat, sovint pintats amb els colors de la unitat a la qual pertanyien (fig. 8).
- Pel que fa a les armes llancívols, es manté l'ús de les javelines, com ara l'*spiculum* o el *verutum*, i es generalitza l'ús de la *plumbata*. Una mena de fletxa, de menors dimensions que les dues anteriors, amb la punta de ferro, un pes de plom i unes aletes per estabilitzar-la. Aquesta arma estava pensada per a perforar escuts i armadures, alhora que es pretenia frenar en sec, la càrrega de l'enemic abans de la lluita cos a cos.
- Es manté també l'ús d'armes ja conegudes com l'arc i les fletxes, la fona, la *ballista* o l'*scorpio*, tot i que s'usen de noves, com un tipus de ballesta anomenada *gastrophetes* o *arcuballista*.
- I per últim, tal i com ja hem apuntat més amunt, les tropes federades germàniques lluitaven amb les seves pròpies armes: els *angons* (un tipus l'*spiculum* en forma d'arpó) (fig. 2), els *saexes* (un tipus de ganivet d'uns 20 cm de llarg) i les *francisques* (destrals de combat, tot i que també podien tenir ús civil).

Figura 6. Soldat amb túnica, *subarmalis* i *lorica hamata*. Cinturó ample amb sivella, aplics i terminal a l'extrem, tot de bronze. A l'esquerra, el ganivet tipus Simancas i a la dreta, la cara interior d'un *scutum* decorat amb la figura de Jesús sobre un fons blau. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

A tall de reflexió

L'equipament de l'exèrcit tardà no es coneix tant bé com el d'època alt imperial, per tres motius: s'han exhumat pocs exemplars en context arqueològic, es conserven poques fonts històriques que ens parlin, i sovint és difícil diferenciar allò civil d'allò militar. De fet, no és gens normal recuperar aquests tipus d'objectes tant específics a Tarragona.

Cert és que Tàrraco, des de feia força temps, estava molt lluny de les zones de "guerra", però això no treu que la ciutat o el seu territori fossin espais lliures de presència militar. De fet, cal pensar en que a través del port o de la xarxa viària, l'*ager Tarraconensis* i per extensió la seva capital, fossin punt de trobada i de partida d'exèrcits cap a altres zones. Recordem, gràcies a la *Notitia Dignitatum*, que a *Hispania* hi havia la *legio VII gemina*, cinc *cohortis* (*cohors Lucensis*, *cohors I Gallica*, *cohors II Flavia Pacatiana*, *cohors Celtiberiae* i *cohors II Gallica*), onze *auxilia* palatina i cinc *legiones comitatenses* (Aurrecoechea 2009, 482).

La presència de tropes a la ciutat es justificaria també, per ser la residència del governador a més d'altres personatges de la més alta condició social.

Un altre fet que cal apuntar, és que molts dels soldats un cop eren llicenciats, anaven a parar a les seves zones d'origen. Entre aquestes hi havia també la ciutat de Tàrraco.

Figura 7. Oficial amb túnica, *subarmalis* i *lorica squamata*. Cinturó ample, ganivet tipus Simancas amb el mànec de banya, baldric i *spatha* típics d'aquest període. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

També hem de tenir present, tot i que no ha estat ben documentat fins a les darreries del segle IV - inicis del V, el paper dels funcionaris oficials al servei de l'administració, ocupats tant per civils com per militars. En ambdós casos aquestes persones compartien un tipus concret de cinturó amb aplics amb decoració excisa o sobreposada i encunyada, i que els hi eren entregats en el moment de jurar el càrrec. Uns cinturons que alhora tindrien una forta càrrega simbòlica ja que serien el distintiu oficial de la seva professió (Aurrecoechea 2009, 483; Roig 2014, 338, fig. 4, núm. 1).

Així doncs, tot i que podria semblar una contradicció identificar objectes de caire militar en nuclis de població civil, no ho és, si no més aviat una realitat. Ja que hem de pensar amb una societat mixta i permeable, que permetia la interrelació entre el món civil i el militar.

Figura 8. Oficial (esquerre) i suboficials del segle IV, amb els escuts pintats amb els colors de la unitat a la qual pertanyen, els Septimani Seniores. Foto: J. F. Roig – Septimani Seniores.

Bibliografia

- ALFÖLDY, G. 1975, Die römischen Inschriften von Tarraco (*Madriders Forschungen* 10), Berlín.
- AURRECOECHEA, J. 2007, "El equipo militar en la Hispania del bajo imperio", Fernández, C. (ed.), *Metalisteria de la Hispania Romana*, Sautuola XIII, Instituto de Prehistoria y Arqueología, Santander, 427-444.
- AURRECOECHEA, J. 2009, "El equipo militar tardorromano en Hispania: identificación y análisis espacial", *Anejos de Gladius* 13, Madrid, 481-495.
- BISHOP, M. C.; COULSTON, J. C. N. 2016, *Equipamiento militar romano. De las guerras púnicas a la caída de Roma*, Desperta Ferro Ediciones, Madrid.
- CONNOLLY, P. 2016, *La guerra en Grecia y Roma*, Desperta Ferro Ediciones, Madrid.
- FERNÁNDEZ, C. 2002, "Objetos metálicos de carácter militar en la bibliografía de algunos yacimientos romanos de la Península Ibérica española", *Trabajos de Arqueología en Cantabria* V, 77-82.
- FEUGÈRE, M. 2002, "Militaria de Gaule Méridionales, 19. Le mobilier militaire romain dans le département de L'Hérault (F)", *Gladius* XXII, 73-126.
- MACIAS, J. M. 1999, *La ceràmica comuna tardoantiga de Tàrraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. Tulcis 1, MNAT, Tarragona.
- MACIAS, J. M. 2004, *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Documenta 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- QUESADA, F. 2008, *Armas de Grecia y Roma. Forjaron la historia de la Antigüedad clásica*, La Esfera de los Libros, Madrid.
- REMOLÀ, J. A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII*, Instrumenta VII, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- ROIG, J. F. 2014, "Recientes hallazgos de pinjantes equinos y otros objetos de bronce de carácter militar en Tarraco y en su *territorium* más cercano", *Sautuola* XIX, Instituto de Prehistoria y Arqueología, Santander, 331-340.
- SERRA VILARÓ, J. 1932, "Excavaciones en Tarragona", *Memoria de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas* 116 (núm. 5 de 1930), Madrid, 5-130.

Els murals de sant Fructuós a Mont-roig del Camp

Eduard Boada i Aragonès

La idea de la construcció de l'Església Nova de Sant Miquel de Mont-roig del Camp es va anar debatent al poble el darrer quart del segle XVIII ja que l'església parroquial havia quedat petita degut a un increment de la població. La incomoditat dels feligresos arribava a cotes insuportables a l'estiu, segons explica un document de l'època: "se sufocan y pateixen un calor tan gran que alguns per subvenirlos bascas y altres accidents, se vehuen en la precisió de haversen d'eixir y tornarsen a sas casas antes de acabarse las sagradas funcions". L'Església Nova ocupa un lloc privilegiat del municipi, on durant l'edat mitjana s'alçà el castell. Amb el temps aquest espai donà pas a una zona d'edificis amb habitatges particulars i d'altres com ara la presó o les escoles. Les cases van començar a ser enderrocades el 1799, per aplanar el terreny i construir-hi l'Església Nova. La primera pedra es col·locà el 1801 i la construcció es feu amb moltes interrupcions fruit de la incidència de les guerres del Francès, Carlines i Civil.

Mont-roig va patir la persecució religiosa i aquesta afectà a persones i patrimoni eclesiàstic de tota mena. Així el 25 de juliol de 1936 l'església parroquial —l'actual Església Vella— fou profanada i cremada. Acabada la Guerra Civil foren l'empeny i entusiasme de mossèn Gaietà Ivern i Orpinell els que motivaren al poble a continuar les obres de l'Església Nova, que s'acabà convertint en l'actual església parroquial. Mn. Gaietà Ivern fou rector de Mont-roig del 1931 al 1948.

Posteriorment, Mn. Josep Maria Franquet (1910-1971) fou nomenat rector de Mont-roig el 1959 i impulsà l'adequació de l'Església Nova. Va realitzar l'encàrrec al pintor de Tàrraga, Jaume Minguell i Miret (1922-1991), de les singulars pintures murals en fresc que per l'època en que es van pintar van ser molt avançades a nivell estilístic. L'artista pintà a Mont-roig gairebé deu anys —del 1962 al 1969—, tot i que amb alguna interrupció. Minguell va llogar un pis al carrer del Bisbe Macià 29, on s'hi instal·là amb la família. Treballà acompanyat de tres o quatre ope-

Capella del Santíssim de l'Església Nova de Mont-roig del Camp. Foto: Eduard Boada.

raris segons el moment. En la darrera època combinà les feines a Mont-roig amb els frescs de la Diputació de Lleida. Josep Maria Franquet en tot moment va ser conscient del que significaven els frescs de Mont-roig, de la seva modernitat, i estava orgullós de la ressonància que van arribar a tenir fora del poble.

Jaume Minguell comença a pintar frescs el 1947 a l'església de Santa Maria de Verdú, on el 1955 hi executaria la seva primera pintura mural al fresc. Sobretot va intervenir en edificis religiosos que havien patit danys durant la Guerra Civil. L'església de Mont-roig és l'espai on podem veure més murals de Minguell. Es tracta d'una església de grans dimensions, coneguda com la "Catedral del Baix Camp" i el treball de Jaume Minguell fou una intervenció inte-

gral a nivell de tres àmbits: l'altar major, la girola i les capelles. La seva obra mural és en tot moment molt acurada i diversa pel que fa a les temàtiques: Crist en majestat, Pentecosta, figures de l'Antic Testament, pares de l'Església, escenes del Nou Testament i, al portal d'accés lateral, una celebració de l'eucaristia envoltada d'escenes del món del treball amb ambients industrials i portuaris.

Els frescs de la capella del Santíssim

Les dues pintures murals de sant Fructuós es troben als laterals de la capella del Santíssim, complementant el discurs iconogràfic del mural principal, dedicat a sant Pau. Com sabem encara no s'ha pogut verificar la presència de Pau a Tàrraco, però cal observar-la com una venerable tradició atendible. L'apòstol és davant la platja per on hauria arribat —la del Miracle— enmig del tràfec de set mariners que desestiben àmfores de vi. El sant simbolitza l'inici de l'anunci de la paraula de Crist a la península Ibèrica, entre set mariners, un número que evoca els dies de la setmana i la unió perfecta entre allò el que és diví i allò que és humà.

Al fresc, la imatge central de Pau mostra dimensions considerables i centra la pintura de forma clara. Tot i amb això Jaume Minguell sap combinar una molt sostinguda tensió en diagonal cap a l'amfiteatre, lloc on serien martiritzats Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi: dues àmfores reforcen la direcció del braç esquerre del sant, que amb d'altres elements, com remos o les espatlles de dos mariners, apunten discretament cap al lloc on foren martiritzats Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi. Al fons, vegetació i una ciutat emmurallada ideal on no s'hi intueix moviment, ja que la vida és al mar.

Aquesta línia diagonal queda acomboiada amb el moviment de les barques del fons, que fa pensar en que transitem per una vida i un temps terrè que passen, i que en aquest cas no menarien a la conversió al cristianisme, ja que Tàrraco encara no hauria estat evangelitzada. Senzillament i sense plantejar-se gran cosa van a la seva: són les barques que avancen pel mar, per les rutines de les nostres vides, no necessàriament negatives. Fer un esment al sol que mostra una de les veles del vaixell que té darrere el sant. Aquest sol simbolitza la religió oficial de l'emperador, una religió que acabarà passant. El missatge salvífic de Crist —mitjançant la intercessió de Pau— es fa present en la vida més quotidiana, impregnant de la llum pasqual tot el cicle de l'any, tots els moments de la vida.

Detall del fresc de sant Pau. Foto: Eduard Boada.

Sant Pau

Pau apareix amb posat greu però no hieràtic, sortint de la barca que es descarregada i caminant per una passarel·la que mena a port, espai que físicament no era en aquesta zona però que evoca la seguretat de la salvació, la conversió a una nova fe que aplanava el camí a la pàtria celestial. Arribar a Déu des del treball quotidià i sense escarafalls, amb la presència de Déu a través de Fructuós. Un Déu que és fora d'aquest fresc. Sí, Crist transcendeix el fresc de Minguell de forma genial: és al sagrari, un sagrari real ubicat als peus del sant. Allí ens mena Fructuós, a la comunió amb Crist.

D'altra banda la figura de Fructuós també ens ofereix una lectura en conjunció amb l'arena de la platja, que centra el camp nibat del sant i forma una creu.

És en aquest fresc principal on Jaume Miguell estampa la seva signatura, el que ens concreta la datació de l'obra. Hi llegim: "J. Minguell Miret. Año Jubileo Paulino. 1963-1964".

Sant Fructuós

El fresc, situat a l'esquerra del de sant Pau, ens mostra els instants previs al martiri del bisbe Fructuós i els diaques Auguri i Eulogi. Els tres sants són ja a l'arena de l'amfiteatre condemnats a la *damnatio ad*

Fructuós, Auguri i Eulogi. Foto: Marcel·la Aguiló.

Trasllat de les relíquies de sant Fructuós. Foto: Eduard Boada.

vivicomburium, en el moment greu previ al martiri ordenat pel governador Emilià i que tingué lloc el 21 de gener de 259.

Jaume Minguell representa els tres màrtirs amb les vestimentes pròpies de bisbe i diaques per tal de facilitar una lectura del fresc. Fructuós subjecta el bàcul mostrant que és pastor del seu poble fins al final de la seva vida terrenal, amb la mà esquerra pren una petita creu, el que fa pensar que estem davant del moment en què, seguint les actes del martiri, Fructuós en actitud orant mostra una clara voluntat de catolicitat: "Ara, em cal pregar per l'Església catòlica, estesa d'orient a occident". Va ser una de les seves darreres paraules, no l'última.

Fem notar que tots tres van calçats. Ho remarco ja que segons les actes de martiri Fructuós es van descalçar abans de rebre la corona immarcescible del martiri. Sigui com sigui, les flames són a tocar dels peus dels tres protomàrtirs. Són unes flames petites, simbòliques, que no treuen protagonisme a la presència dels sants. De fet, en les actes el martiri es tracta de manera força breu.

Sant Pròsper

A l'esquerra de la capella, el fresc del martiri dels protomàrtirs té continuïtat amb el del trasllat de les seves relíquies. De l'època de la conquesta àrab de Tàrraco en tenim poca informació contrastada. Diversos autors a partir de Pons d'Icart (1572) han recollit la tradició llegendària segons la qual les relíquies de Fructuós, Auguri i Eulogi van ser salvades —a les portes de la invasió àrab— juntament amb el tresor de l'Església de la Tarragona visigòtica, que inclouria l'Oracional de Verona. Aquesta *translatio* va ser feta per mar i sota el guiatge d'un àngel. Arribats a la costa de la Ligúria els exiliats tarragonins haurien vençut un drac i s'hi van instal·lar. Més tard es fundà a Camogli el monestir de San Fruttuoso di Capodimonte, on s'hi van custodiar les relíquies.

Al fresc hi apareix el bisbe sant Pròsper protagonitzant la *translatio* de les relíquies en una arqueta —on en català s'hi llegeix Sant Fructuós—. Acompanyen al bisbe onze membres del seu clergat i es dirigeixen a una barca que en part podem veure a la part inferior del fresc, per tant estarien fugint de Tarragona. D'aquests onze en podem identificar cinc sense

vincular-los a cap figura en concret. Són els preveres Justí i Procopi i els diaques Pantaleó, Marcial i Jordi amb d'altres membres de l'Església de Tarragona.

Destacar la manera en que Minguell sap dotar de dinamisme aquest moment de la *translatio*, on hie-ratisme i moviment saben trobar-se en el punt just sobretot gràcies a les mirades i els caps dels acompanyants de Pròsper, centrats en les relíquies de Fructuós. És un moment d'oració i el moment en que les relíquies i els seus custodis arriben en processó i es disposen a abandonar una ciutat que aviat caurà en mans àrabs.

A la part superior dels frescs de la capella hi ha tres medallons, el principal amb una tau envoltada de

palmes del martiri i els altres dos amb una llàntia i les paraules *Sanctorum meritis* i *Inclita gaudia*, que formen part de l'inici de l'himne de vespres per als màrtirs del Breviari Romà.

La lectura que cal fer dels murals de la capella del Santíssim ha de ser unitària ja que fan referència al cristianisme primitiu a Tarragona i a la traçabilitat que la tradició ha volgut veure entre la vinguda de l'apòstol Pau i Fructuós, un bisbe segons el model paulí. Pau, Fructuós i Pròsper van patir els embats de la persecució del cristianisme, una persecució que actualment és ben palesa en el nostre segle XXI. La *religio illicita* que era el cristianisme de Fructuós ho és encara avui en algunes zones del món.

Part superior de la Capella del Santíssim, amb la tau i les dues llànties. Foto: Eduard Boada.

Part superior de la Capella del Santíssim, amb la tau i les dues llànties. Foto: Eduard Boada.

Bibliografia

BOADA, E. 2009, *Mn. Franquet i els Fulls històrics de Mont-roig*, Centre d'Estudis Mont-roigencs, Mont-roig.

DIVERSOS AUTORS 2009, *Les Actes del martiri de sant Fructuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diaques sant Auguri i sant Eulogi*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i INSAF, Barcelona.

GAVALDÀ, J.M. 2010, "La Carta de Pau als Filipencs i el relat de la Passio Fructuosi", Gavalrà, J.M, Muñoz, A. i Puig, A. (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Fundació Privada Liber i INSAF, Tarragona, 111-132.

MINGUELL, C. 2011, "Jaume Miguell Miret (1922-1991). Aportació a la pintura mural catalana del segle XX", *Urtx: revista cultural de l'Urgell* 25, Tàrrrega, 91-99.

MIQUEL, J. 2009, *Murals. Pintures al fresc de Jaume Minguell Miret i Josep Minguell Cardenyas*, March Editor, El Vendrell.

NOGUÉS, B. 2017, *Notícies històriques de Mont-roig del Camp*, Ganzell, Tarragona.

PÉREZ, M. 2012, *Tarraco en la antigüedad tardía*, Arola Editors, Tarragona.

Comentaris sobre el projecte de renovació de vestuari i armament per a *La Passió de Sant Fructuós* 2018

Andreu Muñoz Virgili

Fa dos anys vam començar a investigar com seria, amb més rigor, l'aspecte que tindrien els efectius de l'exèrcit romà en temps del bisbe Fructuós. Després de parlar amb diversos entesos amb la matèria i de consultar una extensa bibliografia, vam arribar a una sèrie de conclusions publicades en l'*Anuari* del 2016 (Muñoz 2017, 26-31). Aquest estudi ens va fer replantejar com representàvem fins ara els militars dins *La Passió de Sant Fructuós*.

A trets generals, es podria dir que tot i que molts elements anaven d'acord amb el context històric que volíem representar, estàvem mostrant un exèrcit amb un aspecte més tardà del que en realitat era. És doncs quan vam començar a dissenyar quin seria el "nou" soldat que volíem presentar en la nova edició de la *Passio Fructuosi*.

El primer que ens disposàrem a renovar foren els escuts, no només per dotar-los d'un major rigor històric sinó perquè els anteriors s'havien elaborat fa més de deu anys i el desgast era palès

El s. III dC representa un període de transició en l'organització, les tàctiques, l'armament i la vestimenta militar. Aquesta transició incorpora en primer lloc elements de l'antic model d'exèrcit alt imperial. En segon lloc, podem apreciar els nous elements de la nova maquinària militar del s. IV dC i que perviuran durant els segles posteriors. En tercer i últim lloc redescobrim components, sobretot en l'armament, únics d'aquest període els quals, un cop arribin els grans canvis del s. IV dC, es deixaran d'utilitzar.

Així, atenent a les característiques de l'exèrcit durant el s. III dC i donat que la majoria de les evidències arqueològiques s'han trobat en el *limes* de l'Imperi, és molt difícil determinar, d'una manera acurada, quin és l'aspecte que tindrien els legionaris destinats a una província pacífica de mitjans del s. III, com és el cas de la *Hispania Citerior*.

Per tant, alhora d'afrontar la nostra reconstrucció, ens qüestionarem diverses preguntes. La primera fou quines funcions escometrien els militars que va veure Fructuós, d'acord amb la informació que ens donen les actes martirials i el context històric en el qual s'emmarquen.

La conclusió a la qual vam arribar és que els efectius destinats a Tàrraco en aquests moments pertanyien a un destacament de la *Legio VII Gemina Pia Felix*¹. Aquest destacament estava sota les ordres del *praeses* (governador) de la *Hispania Citerior* i destinat a tasques d'escorta i vigilància. Per tant, el seu equipament seria més lleuger que el d'un exèrcit enfocat al combat. Molt probablement es prescindiria de proteccions corporals i de casc, almenys en operacions que no es preveïessin excessivament tenses.

En el moment de començar a treballar en la reconstrucció del vestuari i armament ens vam centrar en els elements basils de la panòpia legionària. Aquests serien els que portarien les tropes de la Tàrraco de mitjans del s. III dC. Representar a un destacament desenvolupant tasques policials amb un equipament propi d'un exèrcit destinat al combat seria oferir una imatge equívoca. A continuació, desenvoluparem els elements de reconstrucció que hem introduït aquest any.

Scutum (escut)

Durant el s. III dC l'escut més usat va ser el de tipus ovalat pla o lleugerament lenticular en contraposició al clàssic escut rectangular corbat que s'havia estat usant en el segle anterior. Les noves característiques de l'exèrcit van portar a un canvi en les tàctiques de combat (Stephenson 1999, 112-114). Les antigues formacions d'ordre tancat es van anar substituint per unes altres més flexibles en forma *synaspismos* —escuts entrellaçats— (Menéndez 2011, 179).

¹ El nom d'aquesta legió durant el regnat de Valerià (253-260 dC.) podria haver estat *Legio VII Gemina Valeriana Pia Felix* (A. GARCÍA BELLIDO 1961).

Figura 1. Escut rectangular de Dura Europos de mitjans del segle III dC (Síria).

Tot i això, aquest model d'escut no va desaparèixer del tot. La pervivència dels *scuta* rectangulars al llarg d'aquest període podria respondre a certes necessitats tàctiques. Possiblement en aquesta època els *scuta* rectangulars (fig. 1) només serien utilitzats per les primeres files de cada legió, presentant aquestes una gran paret defensiva de grans *scuta* de cara a l'enemic. Mentre aquestes primeres files contenien l'envit de l'enemic, els efectius de les files posteriors, equipats amb escuts ovalats, dispararien els seus projectils i armes llancívoles i es prepararien pel combat cos a cos. Una altra possibilitat és que l'ús dels escuts rectangulars quedés restringit a certs grups de tropes entrenades per efectuar maniobres determinades, com per exemple el *testudo* (Menéndez 2011, 177-179).

Hem optat per reproduir els escuts ovalats del s. III dC donat el protagonisme que tingueren al llarg d'aquest segle. Les millors evidències d'aquest tipus d'escut les trobem a *Dura Europos* (Síria). És en base als exemplars trobats en aquest jaciment sobre els que nosaltres hem basat la nostra reconstrucció.

El cos de l'escut estava construït a partir d'una sèrie de llistons de fusta d'àlber o bedoll. El llistons estaven encolats pels cantons i tenien una longitud d'entre 107 i 118 cm i una amplada d'entre 92 i 97 cm. En la part interior de l'escut se li fixava una barra transversal de fusta a mode de reforç. Capes de tela i en alguns casos cuir fi, impermeabilitzaven i reforçaven la fusta que constituïa el cos de l'escut. Per dotar d'un

mànec a l'escut se li practicaven dos orificis al centre, un en forma semicircular i l'altre en forma trapezoïdal, el primer a sobre del segon (Bishop i Coulston 2016, 188-189).

A sobre d'aquest mànec i per la part externa de l'escut anava adossada per mitjà de reblons una peça anomenada *umbo*. Es tractava d'una semiesfera metàl·lica d'uns 2 mm de gruix que protegia la mà i donava més versatilitat a l'escut com a arma ofensiva. Aquesta peça, en els escuts ovalats, seria circular (James 2016, 175-177).

La decoració canvia substancialment i es passa de simples formes geomètriques a formes molt més elaborades. Al jaciment de Dura Europos ens trobem tres exemplars que representen una deïtat oriental, escenes figuratives de la *Ilíada* i una *Amazonomachia* respectivament.

Cal dir que la part del darrere dels escuts era de color i motiu diferent que la part frontal o externa, almenys així s'aprecia en els exemplars trobats. Nosaltres hem intentat reproduir l'escut que representa l'*Amazonomachia* (fig. 2) i l'esmentada deïtat oriental. Donada la complexitat del disseny de pintures com aquestes no hem pogut presentar per la *Passio Fructuosi* uns escuts completament decorats tal i com van ser trobats.

Aquests escuts estaven reforçats per la vora amb tires cosides de cuir cru. Aquest material oferia molta més durabilitat i resistència a l'escut. També el convertia en una poderosa arma ofensiva, ja que amb la

Figura 2. Escut ovalat de Dura Europos de mitjans del segle III dC (Síria) amb la representació d'una *amazonomachia*.

part inferior de l'escut els legionaris colpejaven la gola de l'enemic. Per qüestió de temps no hem pogut afegir aquesta part als nostres escuts. Per donar una alternativa que respongui a un cert rigor històric hem doblat endins la darrera capa de tela que recobreix el cos de fusta de l'escut. Aquesta solució ens permetrà, en un futur, poder afegir les vores de cuir.

Lancea (llança)

El model de punta de llança que utilitzàvem era més pròpia d'èpoques bastant anteriors al s. III dC. És per això que hem modificat aquesta per donar-li l'aspecte d'un model contemporani al moment de Fructuós. Les puntes de llança trobades en aquesta època són molt variades però s'hi poden distingir dos grups principals. Unes en forma de "fulla allargada" i unes altres en forma de "diamant". Les primeres formarien part d'exemplars fabricats amb la intenció d'ésser llençats ja que la seva forma facilita la penetració de la fulla en la carn. Les segones, notablement més grans, haurien estat pensades per ser utilitzades com a piques ja que la seva forma permetria una retirada més còmoda després de que aquesta penetrés en l'enemic (Bishop i Coulston 2016, 159-161). Aquest tipus de llança, juntament amb l'asta podria arribar a superar els 2 m d'alçada i serien molt efectives utilitzades en la *synaspismos* (Stephenson 1999, 54-55).

Alguns exemplars trobats a Künzing i Osterbrücken (Alemanya) correspondrien amb aquesta última descripció i són amb els quals ens hem inspirat per reproduir les puntes utilitzades en la representació. Les astes d'aquest tipus de llança anirien decorades amb franges pintades de diferents colors. El criteri amb el qual es decoraven les llances és incert.

Possiblement els legionaris portarien els dos tipus de llances, és a dir les destinades a ser utilitzades com a piques i les que s'utilitzarien per ésser llençades. Però en un context no bèl·lic com el que nosaltres representem, no tindria sentit representar a una tropa portant armes llancívols.

Vestimenta (vestuaris)

Les túniques militars utilitzades eren correctes en mida, patró i material però l'ornamentació a base de *clavi*² i *orbiculi*³ suggeria que es tractava d'una peça posterior al s. III dC. Durant aquest segle es va produir un canvi climàtic que va provocar una baixada general de les temperatures (Gargantilla 2017). Aquesta situació va afectar a la manera de vestir dels exèrcits.

Figura 3. Fresc de Dura Europos (Síria) amb la representació del general *Iulius Terentius* en un acte religiós.

En primer lloc es va generalitzar l'ús de túniques de màniga llarga i també de pantalons. Respecte a les túniques, les de mitja màniga que teníem les hem transformat en exemplars de màniga llarga ampla i les hem dotat d'una decoració basada en els frescos del jaciment de Dura Europos (fig. 3). És una decoració simple a base d'uns *clavi* de color vermell en la part superior i inferior del cos de la túnica. Les mànigues també estan decorades en els seus extrems amb dues franges de color vermell.

Una altra peça de roba molt utilitzada per les legions, sobretot a partir del s. III, va ser els *bracae*, uns pantalons llargs que van guanyar protagonisme a mesura que l'exèrcit anava adoptant modes dels pobles germànics que cada cop eren més presents entre les files romanes (Menéndez 2011, 173). Respecte el color, les evidències que ens arriben d'aquest element mostren cromatismes diferents. Tot i així, s'aprecia una tendència de colors clars en els oficials i de colors més apagats en la tropa (Sumner 2003, 34-35). Uns *bracae* trobats pràcticament sencers a Thorsberg (Dinamarca) han estat els que hem pres de model en la nostra recreació (fig. 4).

Els *bracae* eren una peça molt costosa i per tant hi havia la necessitat de protegir-los. Els camalls eren la part més susceptible de trencar-se o desgastar-se. Per això s'utilitzaven les *fasciae*. Es tractava bàsicament d'un llarg rectangle de lli o llana que anava enrotllat per sobre del pantaló des dels turmells fins a sota al genoll. Les *fasciae*, es podien fixar al camalls del pantaló mitjançant una petita fíbula o simplement amb cordills. Sembla ser que es tractava d'un element tan d'ús civil com a militar. A les catacumbes de *Via Latina* (Roma), trobem frescos on es representa a un Bon Pastor vestint unes *fasciae* i a Sogaards

² Els *clavi* eren unes franges decoratives que començaven a la zona de l'espatlla i podien arribar fins al final de la túnica.

³ Els *orbiculi* eren unes ornamentacions circulars o quadrades que se situaven a la part superior i inferior de les túniques.

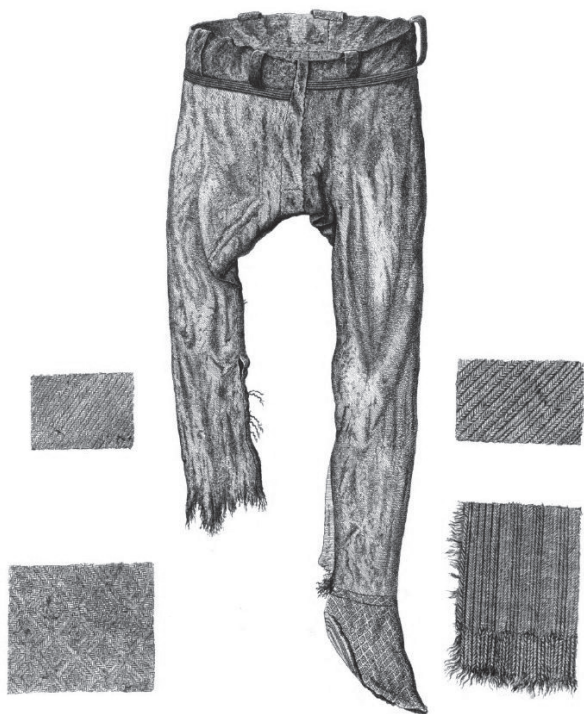

Figura 4. Pantalons trobats a Thorsberg (Dinamarca). Segle III dC.

Mose (Dinamarca) trobem un exemplar perfectament conservat. És en base a aquesta última evidència que està basada la nostra reconstrucció.

Fins ara en *La Passió de Sant Fructuós*, els legionaris no vestien cap tipus de pantalons. Molt probablement durant les estacions més caloroses ni civils ni militars vestrien pantalons. De fet en l'exemple de la pintura del Bon Pastor exposat en el paràgraf ante-

rior, el personatge en qüestió vesteix unes sense portar pantalons. Aquest fet ens dóna a entendre que possiblement aquesta peça s'utilitzaria també per protegir la part baixa de les cames sense necessitat de portar pantalons. En l'àmbit militar serviria també per acomodar les gamberes i esmorteir els cops sobre aquestes.

No voldria acabar aquest escrit sense fer un parèntesis per explicar els canvis que s'han fet també en la representació del bisbe Fructuós i el seus diaques. Com es pot apreciar en el cartell d'aquest any, Fructuós no vesteix cap tipus de vestimenta estrictament eclesiàstica. La raó és perquè fins al s. IV no tenim constància de que hi hagi cap tipus de cànon en la indumentària dels clergues. Hem vestit al bisbe amb una *dalmatica*. Aquest tipus de túnica era molt típica durant el s. III dC. Sant Cebrià de Cartago en duia una en el moment del seu martiri⁴. Un altre element que li hem afegit ha estat la capa amb caputxa. Aquesta peça esta inspirada en una capa anomenada *caracallus* que es va utilitzar a partir del mandat de l'emperador Caracalla i que segurament tindria el seus orígens a *Germania* (Sumner 2003, 10-12).

Amb aquesta filosofia reconstructiva anem millorant els aspectes ambientals de la nostra representació. Seguint amb la nostra investigació, volem continuar renovant i perfeccionant altres elements del vestuari civil i militar i de l'armament. Finalment des d'aquí voldríem agrair a totes les persones que han fet possible aquest projecte i que hi continuen treballant.

Bibliografia

- BISHOP, M. C.; COULSTON, J. C. N. 2016, *Equipamiento Militar Romano (De las Guerras Púnicas a la caída de Roma)*, Deperta Ferro Ediciones, Madrid.
- GARCÍA BELLIDO, A. 1961, "El exercitus hispanicus desde Augusto a Vespasiano", *Archivo Español de Arqueología*, 34, 103-104, 114-160.
- GARGANTILLA P. 2017, "El cambio climático que acabo con el imperio romano", *Diario ABC* [http://www.abc.es/ciencia/abci-cambio-climatico-acabo-imperio-romano-201710061400_noticia.html; consulta de 10/10/2017].
- JAMES, S. 2004, *Excavations at Dura Europos 1928-1937 (The Arms and Armour and other Military Equipment)*, Oxbow Books, Oxford.
- MENÉNDEZ ARGUÍN, A. R. 2011, *El ejército Romano en Campaña (De Septimio Severo a Diocleciano)*, Universidad de Sevilla, Sevilla.
- MUÑOZ VIRGILI, A. 2017, "Vestimenta i armament del legionari romà del s. III", *Anuari 2016 de l'Associació Cultural Sant Fructuós*, Tarragona, 26-31.
- RUIZ BUENO, D. 1987, *Actas de los Mártires*, B.A.C., Editorial Católica, Madrid.
- STEPHENSON, I. P. 1999, *Roman Infantry Equipment, The Mill Briscoe Port Stroud*, Tempus Publishing Limited, Gloucestershire, 112-114.
- SUMNER, G. 2003, *Roman Military Clothing (2) A.D 200-400*, Osprey Publishing, Oxford.

⁴ A les Actes martirials de sant Cebrià s'esmenta la peça de la *dalmatica*: «Et cum se dalmatica expoliaset (...)» [Luego se despojó de la dalmática] (Ruiz Bueno 1987, 760).

L'arribada de les relíquies de Sant Fructuós a la parròquia ortodoxa romanesa de Tarragona

David Baltaretu

El passat diumenge 26 de novembre del 2017, fou un dia de molta joia per als feligresos ortodoxos romanesos del Camp de Tarragona, un dia històric ja que després de molts anys esperant i pregant, les relíquies del Sant Màrtir Fructuós han arribat a la parròquia que el té com a protector conjuntament amb Sant Calinic de Cernica. Per la benevolència de la Seva Eminència Angelo Cardenal Bagnasco, arquebisbe de Gènova, les relíquies foren entregades a Monsenyor Dr. Timotei Luran, bisbe ortodox romanès d'Espanya i Portugal, el dia 23 de juny en la Catedral de Gènova.

Des d'aquell moment, Mn. Vasile Baltaretu, rector de la Parròquia Ortodoxa Romanesa "*Sants Calinic de Cernica i Fructuós de Tarragona*" de Tarragona, ha començat a buscar un nou reliquiari per a guardar juntes les relíquies de Sant Calinic, que foren entregades per la benevolència de Sa Beatitud Dr. Daniel Ciobotea, el Patriarca de Romania, per la Seva Excel·lència Dr. Varsanufie Gogescu, Arquebisbe de Ramnic (l'antiga seu episcopal de Sant Calinic), l'any 2013 i les relíquies de Sant Fructuós, entregades enguany.

Aquest reliquiari fou realitzat en un taller especialitzat en objectes litúrgics de Tessalònica, a Grècia, obrat especialment per a la parròquia de Tarragona amb les icones dels dos Sants Calinic i Fructuós, les icones dels dos diaques Auguri i Eulogi en els costats, la Verge Maria en el frontispici i Sant Andreu, el patró de Romania al darrere.

Un cop acabat aquest reliquiari fou enviat a Madrid, on el nostre Bisbe Dr. Timotei Luran d'Espanya i Portugal va dipositar i segellar les relíquies dels dos sants.

El dia 26 de novembre es va portar aquest reliquiari a Tarragona i es va celebrar la Divina Litúrgia, per

després dipositar les relíquies a l'espai especialment reservat per elles dins de la Capella del Col·legi Sant Pau Apòstol, on la Parròquia Ortodoxa Romanesa porta a terme la seva activitat des de l'any 2012, per la benevolència de la Seva Excel·lència Dr. Jaume Pujol, Arquebisbe de Tarragona, dels membres del Col·legi, professors, alumnes i pares i sobretot la del Sr. Francesc Ortiz Giménez, president de la Fundació Sant Fructuós.

La nostra parròquia va néixer l'any 2004, quan al Camp de Tarragona i havia una important comunitat de romanesos de confessió ortodoxa, que necessitaven assistència religiosa. Així, el dia de Santa Tecla de l'any 2004, arribà a Tarragona Mn. Vasile Baltaretu juntament amb la seva família i es va fundar la Parròquia Ortodoxa Romanesa "*Sants Calinic de Cernica i Fructuós de Tarragona*", escollint com a protectors a un important sant romanès i al màrtir tarragoní, que impressionà amb la seva història als feligresos romanesos i al seu nou rector. Entre els anys 2004 i 2012, la parròquia va funcionar a la Capella del Convent de les Oblates a la Part Alta de la ciutat. Des del 2005, també celebrem a Reus, en la Capella de la Immaculada situada a l'avinguda Països Catalans.

Donem gràcies a Déu en primer lloc per tots els anys de presència ortodoxa a Tarragona i als màrtirs tarragonins que a partir d'ara estaran sempre amb nosaltres, donant testimoni i sent un clar exemple d'unitat, ja que tant catòlics com ortodoxos, el dia 21 de gener de cada any adoraran les relíquies dels primers màrtirs coneguts de la Península Ibèrica, màrtirs que han donat la seva vida per Crist i per tota la seva Església "*estesa d'Orient a Occident*".

El reliquiari. Foto: David Baltaretu.

Icona de Sant Calinic de Cernica i Fructuós de Tarragona, patrons de la parròquia ortodoxa romanesa de Tarragona. Foto: David Baltaretu.

Espai on es guarden les relíquies dels dos sants a la Capella del Col·legi Sant Pau Apòstol de Tarragona. Foto: David Baltaretu.

Detall del reliquiari. Foto: David Baltaretu.

El bisbe Timotei d'Espanya i Portugal entregant les relíquies a Mn. Vasile Baltaretu, rector de la Parròquia Ortodoxa Romanesa de Tarragona. Foto: David Baltaretu.

Sant Fructuós a través dels ulls de Bruno Gallart

Andreu Muñoz Melgar

Director Museu Bíblic Tarraconense

Cada cop que miro aquesta imatge de Sant Fructuós em ve a la memòria que fa uns anys vaig rebre la visita al Museu Bíblic de l'artista Bruno Gallart. Les trobades amb ell sempre són un luxe perquè l'artista destil·la saviesa i bonhomia. En la seva persona es barregen patrimoni artístic i humà. Bruno Gallart no necessita presentació. Deixeble de Salvador Martorell ha estat un autor ben prolífic. Estret col·laborador de Josep Maria Subirachs ha treballat des de 1979 en el projecte escultòric de la Sagrada Família i és coautor amb el mateix Subirachs de les portes de bronze de la façana de la Glòria d'aquest universal temple expiatori. Pels carrers de Tarragona reconeixem la seva mà en l'escultura de Santa Tecla ubicada a la façana de l'Hospital de Santa Tecla (1994), en l'escultura de l'Ascensió al cementiri (2000) o en el monument a Lluís Companys (2005), entre moltes altres.

L'artista havia rebut l'encàrrec de realitzar una escultura de sant Fructuós, de gran format, destinada a l'interior de la Sagrada Família. La intenció sens dubte era presentar la figura del màrtir com una de les arrels més profundes de la Catalunya cristiana. Bruno em demanava que li assenyalés les característiques iconogràfiques essencials amb les que devia representar el nostre protomàrtir hispànic.

De sant Fructuós no tenim cap imatge documentada d'època antiga. Les seves primeres representacions iconogràfiques són d'època medieval. Entre les més interessants podem esmentar la dels frescos de l'ermita de San Fructuoso de Bierge (Osca), un capitell del claustre de Moissac (Occitània francesa) i un altre a la parròquia de San Matteo de Gènova. L'única referència física que disposem del sant ens la dona sant Agustí, en època tardoromana, que referint-se a ell, en una homilia, destaca el seu caràcter heroic tot i sent un "vell cristià flac".

Fructuós de Tàrraco està representat en l'escultura de Bruno Gallart amb unes faccions que recorden la imatge clàssica de Jesucrist. D'aquesta manera s'evoca la dimensió cristològica amb la que, espiritualment, els màrtirs de tots els temps s'identifiquen. Els elements iconogràfics que defineixen al sant com

a bisbe són una mitra baixa amb ínfules curtes; un bàcul de forma simple, com el d'un pastor sostingut per la mà esquerra; la mà dreta en actitud de benedicció trinitària amb els tres dits aixecats (polze, índex i mig) i el pal·li. Aquest tipus de mitres, les formes simples de bàcul i la forma de pal·li s'associen amb els models més primitius d'aquestes insígnies episcopals. Tanmateix, si haguéssim de representar al bisbe Fructuós d'acord amb criteris de reconstrucció històrica, aquestes tres insígnies serien anacròniques, en el context de mitjans del segle III a Occident. És obvi que aquestes peces litúrgiques han estat representades en l'escultura de Bruno Gallart cercant un valor simbòlic, propi de la tradició artística cristiana de tots els temps. Per definir la categoria martirial del sant i el tipus de martiri al que fou sotmès, l'escultor representa les flames de la pira martirial en la base de la imatge. Aquestes confereixen un contrapunt de dinamisme a una composició marcada per un cert estatisme.

L'escultura fa 2,30 metres d'alçada i pesa 1.300 kg. Els materials utilitzats han estat el marbre de Carrara per modelar les mans, el rostre i la part superior del bàcul i el travertí de Terol per a la resta. És una representació figurativa amb refinats tocs geometrizants. L'expressivitat conferida al rostre és excel·lent. Es presenta amb un rictus nostàlgic, solemne i bondadós. Una mirada que transmet compassió, seguretat, confiança i dignitat. No hi ha dubte que l'artista ha interioritzat el text de la *Passio Fructuosi* per transcriure, magistralment, les qualitats conferides al sant a partir del text hagiogràfic.

Aquesta escultura finalment no es va ubicar a la Sagrada Família doncs amb un canvi de projecte es va decidir dispensar d'imatges de sants llur interior. Però l'escultura ja havia estat realitzada. A partir d'aquí la voluntat de l'artista fou que s'ubiqués al Museu Bíblic Tarraconense on, actualment, es troba exposada al seu pati. Qui m'anava a dir que el plaer d'assessorar iconogràficament a Bruno Gallart revertiria, de manera directa, sobre el museu que havia acollit a l'artista per orientar la seva creació. Quin luxe, quin regal! L'obra i el mateix artista!

Foto: Santiago Grimau Ferré

Llista de socis

1	21-01-2000	Muñoz Melgar, Andreu	78	11-10-2000	Cobacho Romero, Rafaela
2	21-01-2000	González Ramos, Andrés	79	11-10-2000	Quilez Mata, Jorge Juan
3	21-01-2000	Blanco Calvo, Jesús	80	11-10-2000	Setién Arroita, Yolanda
4	21-01-2000	Marín Maestro, Vicente	81	11-10-2000	Adrià i Maijó, Mercè
5	21-01-2000	Pallejà Blay, Marcel	83	11-10-2000	Gallart Magarolas, Francesc
6	21-01-2000	González Ramos, M ^a Carmen	85	11-10-2000	Muñoz Pérez, Pablo
7	21-01-2000	Magí Ferré, Joan	87	11-10-2000	Muñoz Pérez, Alex
8	21-01-2000	Teixell Navarro, Imma	88	11-10-2000	Iglesias Torrellas, Dolors
11	21-01-2000	Aranda Blay, Lluís	89	11-10-2000	Galià Romaní, Joaquim
12	25-03-2000	Parròquia de Sant Pere i Sant Pau	90	11-10-2000	Claver Caselles, Joaquim
13	25-03-2000	Barbarà Anglès, Miquel	91	11-10-2000	López, John
14	25-03-2000	Juan i Valero, Ferran	92	11-10-2000	Mateu Usach, Enric
15	25-03-2000	Marqués Peña, Yolanda	93	21-01-2001	Jornet Montaña, Sònia
17	25-03-2000	Marco Subias, M ^a Carmen	97	21-01-2001	Pérez Pulido, Julián
18	25-03-2000	Serres Marco, Blanca	98	21-01-2001	Parròquia de Sant Pau
19	25-03-2000	Serres Marco, Helena	99	21-01-2001	Cedó Perelló, Joan Anton
20	25-03-2000	Borràs Fernández, Jordi	101	21-01-2001	Quilez Mata, Julio Luís
22	25-03-2000	Sánchez Guerrero, David Jesús	102	01-01-2001	Marín Muñoz, David
23	25-03-2000	Padró Cabello, M. Betlem	103	21-01-2001	Col·legi Lestonnac-L'Ensenyança
24	25-03-2000	Pallejà Padró, Gisela	104	21-01-2001	Sugrañes Miret, Montserrat
25	25-03-2000	Pallejà Padró, Magí	106	26-02-2001	Rodríguez Maeso, Maribel
26	25-03-2000	Marín Maestro, Joan Carles	107	26-02-2001	Pena Romero, Joan Antoni
27	25-03-2000	Cepillo Galán, Isabel M ^a	108	26-02-2001	Ribas Ballesté, Daniel
28	25-03-2000	Román Cano, José Manuel	109	03-08-2001	Pallejà Blay, Daniel
30	25-03-2000	Blanco Calvo, M ^a Cinta	110	03-08-2001	Virgili Avià, Jordi
31	25-03-2000	Navarro Gómez, Pere	111	03-08-2001	Montoliu Asens, Inés
32	25-03-2000	Borràs Margalef, Josep	112	03-08-2001	Pascual i Palau, Josep Ramon
33	25-03-2000	Fernández Osorio, Carmen	113	05-09-2001	Moncunill Martí, Fructuós
34	25-03-2000	Mateu de la Casa, Raimon	114	05-09-2001	Nosas Brull, Josep M.
35	25-03-2000	Virgili Montoliu, Inés	115	05-09-2001	Piñol Abelló, Rosa M.
36	25-03-2000	Muñoz Virgili, Andreu	116	27-11-2001	Forns Fernández, M. Victòria
37	25-03-2000	Muñoz Virgili, Pau	118	10-01-2002	Llagostera Solé, Conxita
38	25-03-2000	Pérez Bravo, M ^a Amparo	119	05-02-2002	Ortiz Giménez, Lourdes
39	25-03-2000	Paisano Parejo, Jordi	120	05-02-2002	Salla Roig, Núria
40	25-03-2000	Muñoz Melgar, M ^a Teresa	121	05-02-2002	López Díaz-Cano, Joan Antón
41	25-03-2000	Rodríguez Maeso, Jacint	123	22-02-2002	Giménez Porcuna, Francesc
42	25-03-2000	Iglesias Llagostera, Lluís	124	22-02-2002	Parròquia de Sant Fructuós
43	25-03-2000	Borràs Fernández, Carme	126	22-02-2002	Prats Piqué, Enric
44	25-03-2000	Mosquera Brunet, Víctor	127	22-02-2002	Casals Petrus, Elisenda
45	25-03-2000	Bella Boltó, Xavier	130	22-02-2002	de Novoa Barrón, M ^a Jesús
46	25-03-2000	Sánchez Cobacho, M ^a Carmen	131	22-02-2002	Col·legi Mare de Déu del Carme
47	25-03-2000	Filgueras González, Dolores	132	22-02-2002	Borràs Brulles, Roser
48	25-03-2000	Bordas Belmonte, Lluïsa	133	22-02-2002	Quetcuti Ferrer, Adolf
49	25-03-2000	Salla Guinovart, Francesc	135	22-02-2002	Guinart Sesplugues, Montserrat
50	25-03-2000	Fernández Pizarro, Francisca	136	21-03-2002	Lozano Romero, José
51	25-03-2000	Rodríguez Fernández, Anna	137	21-03-2002	Col·legi La Salle
52	25-03-2000	Rodríguez Fernández, Victor	139	21-03-2002	Rodríguez Balada, Elena
53	25-03-2000	González Ramos, Manoli	140	21-03-2002	Blay Boqué, M ^a Teresa
56	25-03-2000	Farran i Odena, Josep	141	21-03-2002	AMPA Col·legi Mare de Déu del Carme
57	25-03-2000	Castillo Algaba, M. Teresa	144	18-04-2002	Bidó Odena, M. Dolors
59	25-03-2000	Uriarte Polo, Carlos	145	18-04-2002	AVV La Unió
61	25-03-2000	Argilaga Montserrat, M. Josepa	146	18-04-2002	Comunitat La Salle
62	25-03-2000	Sales Carda, Manel Jaume	147	18-04-2002	Parròquia de Sant Cosme i Sant Damià
63	25-03-2000	González Ramos, M ^a Lourdes	148	18-04-2002	PP Rogacionistes
67	25-03-2000	Durán Flores, Montse	151	16-05-2002	Castillejo Brull, Miquel
70	25-03-2000	Cotano Fernández, Roger	152	16-05-2002	Ferrer Virgili, Lluís
71	25-03-2000	González Hernández, Nicolás	153	16-05-2002	Massaguer Comes, Jordi
72	25-03-2000	Ramos Pérez, Celestina	154	16-05-2002	Chimisanas Mateu-Alsina, Elisabet
75	11-10-2000	Gómez Santaella, José Antonio	155	16-05-2002	Bea Castaño, David
76	11-10-2000	Jornet Domenech, Josep M.	156	16-05-2002	Olivé Elías, Marcel

157	16-05-2002	Brescolí Rodríguez, Jordi	247	10-12-2003	Farran Martos, Josep
158	16-05-2002	Castellví Sabaté, Montserrat	248	08-01-2004	Farran Martos, Xavier
161	16-05-2002	Fuentes López, Paqui	249	08-01-2004	Alfaro Bozalongo, Hilari
162	24-05-2002	Soro Roca, Santiago	250	08-01-2004	Mateu Morelló, Anna
163	24-05-2002	Montserat Fornós, Juan	251	08-01-2004	Abella Bordàs, Jordi
164	24-05-2002	Reverté Margalef, M ^a Teresa	252	11-03-2004	Pàmies Musté, Neus
167	24-05-2002	Fernández Osorio, Alicia	253	11-03-2004	Lleixà Gabriel, Montserrat
168	30-05-2002	Elias Cortés, M ^a Gloria	254	11-03-2004	Casanelles Moix, Maria del Carme
169	30-05-2002	Amenós Torremadé, Antoni	255	11-03-2004	Martínez Sabadell, Pasqual
170	30-05-2002	Prim Donés, M ^a Montserrat	256	11-03-2004	Van Maurik Antonell, Marianne
171	30-05-2002	Pérez Garrido, Ana Rosalia	257	11-03-2004	Madueño Fernández, Juan
172	30-05-2002	Muñoz Pérez, Ana Maria	259	07-10-2004	Sales González, Jaume
173	30-05-2002	Muñoz Melgar, Rafael	260	07-10-2004	Herranz Del Rey, Montserrat
174	30-05-2002	Rius Ruiz, Irene	262	07-10-2004	Duch Brotons, Ferran
175	30-05-2002	Rius Ruiz, Maria	264	07-10-2004	Ballesteros Casanova, Josep Fèlix
176	30-05-2002	Rius Ruiz, Xavier	265	07-10-2004	Castán Julbe, Ramon
177	30-05-2002	Ruiz Manrique, Aurora	266	07-10-2004	Mur Val, Elena
178	30-05-2002	Rius Ferrús, F. Xavier	267	07-10-2004	Castán Mur, Xavier
180	30-05-2002	Dominiques de l'Ensenyament	268	07-10-2004	Castán Mur, Núria
182	30-05-2002	Luengo Sastre, Purificación	269	07-10-2004	Muñoz Melgar, Diego
183	30-05-2002	Ibáñez Tatay, Jose Luis	270	07-10-2004	Virgili Novel, Francesc
185	20-06-2002	Martínez Casanelles, Jesús	271	08-01-2005	Sabaté Tomàs, Jordi
186	20-06-2002	Martí Baiget, Maria	272	04-03-2005	Margalef Veciana, Marc
187	20-06-2002	Moncunill Cirac, Lluís M.	273	04-03-2005	Figuera Pàmies, Èlia
188	20-06-2002	Burrut Fortuny, Salvadora	274	09-03-2005	Briansó Caballero, Sílvia
189	20-06-2002	Burrut Fortuny, Amalia	275	08-01-2005	Azor Parra, Consol
190	20-06-2002	Puig Andreu, Joan	278	08-01-2005	Marsal Miracle, Maria
191	20-06-2002	Huguet Merelo-Barbera, Mercedes	279	08-01-2005	Baltaretu, Vasile
192	20-06-2002	Germanes Dominiques de l'Ensenyament	280	05-05-2005	Pujol Balcells, Jaume
193	20-06-2002	Coll Gilabert, Antoni	281	01-07-2005	Blanco Sánchez, Hugo
196	26-09-2002	Parròquia de Sant Fruitós	282	22-12-2005	Manrique Carrasco, Conxa
198	26-09-2002	Serres Caldú, Laureano	283	12-01-2006	Duch Pijoan, Maria Teresa
199	26-09-2002	Serres Timoneda, Miguel	284	12-01-2006	Cisquella Corsà, Montserrat
200	26-09-2002	Fernández Casanovas, M ^a Leonor	285	12-01-2006	Guerrero Castellví, Isidor
202	26-09-2002	Timm Loetje, Christel	286	12-01-2006	Bargalló Hernández, Carme
203	07-11-2002	Navarro García, Juana	287	12-01-2006	Pons Güell, Carmen
204	07-11-2002	Val Martínez, Josefa	288	27-01-2006	Castellví Marín, Emma
205	07-11-2002	Mur Casas, Bernabé	289	16-03-2006	Martínez Blanco, Ana María
207	12-12-2002	Melgar Nicolás, Francisca	290	16-03-2006	Bertran Vinaixa, Amparo
211	16-01-2003	Escorza Góngora, Esther	291	16-03-2006	Sanchis Caballé, Meritxell
213	16-01-2003	Salgado Combalia, José Ramón	293	16-03-2006	Montero Simó, Miguel Ángel
214	16-01-2003	Martínez Valcabado, Maribel	295	16-03-2006	Virgili Sastre, Josep Maria
215	16-01-2003	Salort Volart, Teresa	296	16-03-2006	Impremta Virgili
216	14-02-2003	Martín Martín, Antonio	298	16-03-2006	Queralt i Vidal Joan
217	14-02-2003	Noci Sánchez, Rosalia	299	16-03-2006	González Mohedano, Mireia
218	14-02-2003	Gandia Boronat, Marcela	300	16-03-2006	González Mohedano, Joan
219	14-02-2003	Borràs González, Marc	301	16-03-2006	Castán Julbe, Montserrat
220	14-02-2003	Jordi Ribas, Anna	302	16-03-2006	Blanco Castán, Oscar
222	14-02-2003	Martí i López, Miquel	303	10-11-2006	Figuerola Roca, Antonia
223	14-02-2003	Borràs Galceran, Anton M ^a	304	10-11-2006	Comas Lou, Núria
224	14-02-2003	Massana Sans, Maria	305	10-11-2006	Pallejà Comas, Berta
225	14-02-2003	Segura Vallés, Joan	306	27-12-2006	Rossell Carol, Joan
226	14-02-2003	Pérez Arteaga, Maria Rosa	307	27-12-2006	Ayala Font, Josep Maria
227	11-04-2003	Vallvé Navarro, Albert	308	27-12-2006	Vilaplana Civit, Antoni
228	11-04-2003	Teixell Navarro, M. Àngels	309	27-12-2006	Merino Anton, Isabel
231	11-04-2003	Ferrer Mulet, Lluís	310	27-12-2006	Romeu Torres, Josep
232	11-04-2003	Martorell Comes, M. Mercè	311	27-12-2006	Domènech Vallvé, David
236	09-09-2003	Blay Gatell, Roser	312	27-12-2006	Aniorte Rione, Teresa
237	09-09-2003	Melero Lleixà, Loli	314	27-12-2006	Torné Reverté, Carme
238	09-09-2003	Coll Larrosa, Núria	315	27-12-2006	Marín Muñoz, Jaume
242	09-10-2003	Amigo Iglesias, Tecla	316	27-12-2006	Escarre Ros, M. Antònia
243	09-10-2003	Rius Ferrús, Lluís Maria	317	27-12-2006	Adserias Pascual, Fèlix
244	09-10-2003	Moreno Ortiz, Marian	318	27-12-2006	Rota Aleu, Rosaura
245	09-10-2003	Rius Moreno, Pau	319	27-12-2006	Sanchis Bernabeu, Miquel
246	10-12-2003	Martos Fernández, Anna	320	27-12-2006	Sanchis Rota, Pau

322	01-02-2007	Parròquia de Sant Francesc	389	24-05-2012	Rodríguez Moreno, Antonio
323	01-02-2007	Ortiz de Paz, Pilar	390	24-05-2012	Virgili Llauradó, M. Dolors
324	01-02-2007	Duch Pijuán, Maria Rosa	391	24-05-2012	Virgili Llauradó, M. Cinta
325	14-06-2007	Gimeno Villamana, Alberto	392	21-06-2012	Arbeloa Rigau, M. Victòria
326	14-06-2007	Castellví Marín, Joan	393	21-06-2012	Algueró Mora, Asunción
327	14-06-2007	Baches Pla, Carles	394	01-09-2012	Rivelles Blanco, M. Teresa
328	14-06-2007	Salvadó Urpí, Inés	395	27-09-2012	Uriarte Polo, David
329	14-06-2007	Ramon Mas, Míriam	396	27-09-2012	Alegret Ferré, Montserrat
330	14-06-2007	Amigó Garcés, Montse	397	27-09-2012	Uriarte Polo, Javier
331	14-06-2007	Rovira Queralt Ma. Lluïsa	398	27-09-2012	Pérez Mármol, Juana
332	14-06-2007	Mislata Mislata Robert	399	27-09-2012	Poy Arias, Guillermina
333	21-12-2007	Gabriel Garcia, Jordi	400	22-11-2012	Cendra Terrado, Neus
334	21-12-2007	Garcia Rodrigo, Pilar	401	10-01-2013	Vives Ibáñez, Ignacio
335	28-03-2008	Romero, Michel	402	10-01-2013	Roca Girona, Montserrat
336	28-03-2008	Sans Martí, Josep Maria	403	18-01-2013	Gomis Barberà, Josep M.
337	24-05-2012	Juárez Laiz, Visitación	404	31-01-2013	Sanet Jové, Josep M
338	26-09-2008	Comas Lou, Enric	405	14-02-2013	Vendrell Aubach, Robert
339	26-09-2008	Pallejà Comas, Adrià	406	17-06-2013	Melero Lleixà, Jesús
340	26-09-2008	Espigó Sáez, Jordi	407	17-06-2013	Cugat Vinyes, Maria del Mar
341	26-09-2008	Viña Sabaté, Ma Isabel	408	17-06-2013	Colmenarejo Romano, Ana Isabel
342	26-09-2008	Marrugat Casellas, Francisco	409	17-06-2013	Gracia Colmenarejo, Anna
343	26-09-2008	Folch Ras, Jordi	410	17-06-2013	Mas Carceller, Quim
344	26-09-2008	Oldhamstead, Roger	411	14-11-2013	Martín Brú, Angel
345	26-09-2008	Richardson, David	412	23-01-2014	Lomas González, Esther
346	26-09-2008	Mas Carceller, Rosa	413	24-01-2014	Álvarez Vega, F. Javier
347	18-12-2008	Casanelles Moix, Anton	414	20-02-2014	Miralles Carrizosa, Encarna
348	07-01-2009	Baixauli Santos, Luis José	415	20-02-2014	Mas Carceller, Montse
349	07-01-2009	Blanco Sánchez, Mario	416	20-02-2014	Mas Carceller, Àngels
350	07-01-2009	Roca Barberà, Remei	417	20-02-2014	Julià Panadès, Joaquim
351	07-01-2009	De Novoa Barón, Ma Luisa	418	24-02-2014	Brull Alabart, Josep M
352	05-02-2009	Galofré Capell, M Núria	419	24-02-2014	Folch Sabaté, Josefina
353	05-02-2009	Galofré Capell, M Montserrat	420	09-10-2014	Barriach Molas, Francesc
354	05-02-2009	Sans Ballart, Jordi	421	12-02-2015	Garachana Orodea, Petri
355	05-02-2009	Sans Twose, Marc	422	12-02-2015	Jiménez Buedo, Marisa
356	05-02-2009	Ortiz Giménez, Francesc	423	12-02-2015	Castell Gomà, Magí
357	05-02-2009	Cerro Cortés, Elisabet	424	12-02-2015	Pérez Sánchez, Rosa
358	18-02-2009	Casanelles Moix, Josep	425	12-02-2015	García Escribano, Teresa
359	18-02-2009	Miró Masvidal Rosa Maria	426	12-02-2015	Canals Solanes, Sara
360	11-06-2009	Pallejà Cabré, Margarita	427	19-02-2015	Masip Masip, Marius
361	11-06-2009	Cros Borràs, Aurora	428	19-02-2015	Martínez Peral, Montserrat
362	11-06-2009	Veciana Alegre, M Cinta	429	19-02-2015	Figueras Martorell, Maria
364	11-06-2009	Sánchez González, Blas Jesús	430	19-02-2015	Aymami Miralles, Salvador
365	15-07-2009	Mateu Guarro, Josep	431	03-03-2015	Albina Chicote, Mª Luisa
366	01-12-2009	Navarro Comella, Josep	432	12-03-2015	Villaró Boix, M. Jesús
368	04-02-2010	Ibañez Luengo, Ana	433	10-03-2015	Ibáñez Conesa, Gerard
369	04-02-2010	Ibañez Luengo, Alberto	434	08-05-2015	Tortosa Rodríguez, Carmen
370	04-02-2010	Ibañez Luengo, Carolina	435	21-05-2015	Montserrat Reverté, Mª Teresa
371	04-02-2010	Vives Sanromà, Ignacio	436	03-06-2015	Gómez Calderón, José Maria
372	04-02-2010	Setién Arroita, Iratxe	437	09-06-2015	Andreu Prats, Josep Maria
373	04-02-2010	Cabré Farreny, Mercè	438	22-06-2015	Arbiol Sanchis, Maria Josefa
374	04-02-2010	Cabré Farreny, Rosa	439	01-10-2015	Capell Ribes, Mireia
375	18-03-2010	Bigorra Fernández, Rosa	440	01-10-2015	Rius Capell, Aina
376	08-03-2010	Fabregat Palau, Maria	441	21-01-2016	Gras Minguella, Joaquim
377	22-04-2010	Carreto Martín, Laura	442	30-06-2016	Rota Aleu, Josep Maria
378	22-04-2010	Carreto Poveda, Manuel	443	30-06-2016	Rota Duat, Marc
379	22-04-2010	Martín Puig, M. Elena	444	30-06-2016	Riera Clos, Joaquim
380	06-05-2010	Domènech, Joan Antoni	445	30-06-2016	Redecillas Herreria, Silvia
381	15-07-2010	Aleu Viñas, Ma Lourdes	446	17-01-2017	Gonzálvez Navarro, José Manuel
382	24-02-2011	Sendra Vellvè, Jordi Miquel	447	30-01-2017	Sumoy Liesa, Moisès
383	24-02-2011	Solé Tomás, Teresa	448	29-11-2017	Roca Simón, Francisco
384	24-02-2011	Solé Tomás, Marina	449	29-11-2017	Ferré Rovira, Rosa Maria
385	10-11-2011	Ferrer Val, Josep-Francesc			
386	10-11-2011	Plana Sole, Maria Cinta			
387	10-11-2011	Nonell Torres, Pedro			
388	10-11-2011	Fernández García, Susana			

LA PASSIÓ DE SANT FRUCTVÓS

AMFITEATRE DE TARRAGONA
21 DE GENER DE 2018 A LES 11 H

Organitza:

Patrocina:

